

Վերծինե Գ. Սվազլյան
բանասիրական գիտությունների դոկտոր

**ՎԱՆ-ՎԱՍԱԿՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ
ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱԳՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝**

*Նվիրվում է Վան-Վասպուրականի
դյուցազնական հերոսամարտի
105-ամյակին*

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Հայոց ցեղասպանություն, Վան-Վասպուրական, հերոսամարտ, ինքնապաշտպանություն, ականատես վերապրողներ, վկայություն, դիմադրություն, բանվորներ, ինքնաշեն զենք, ֆանֆառ

Սույն գիտական աշխատանքի համար սկզբնաղբյուրային հենք են հանդիսացել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության վաղորդային Վանի նահանգապետ Ջևդեթ փաշայի կազմակերպած զինված հարձակման դեմ ըմբոստացած վանեցիների մեկամսյա ինքնապաշտպանական հերոսամարտին ականատես-վկա 35 վանեցիներից մեր գրի առած, ձայնագրած, տեսագրած հուշ-վկայությունները և պատմական երգերը, որոնք ստույգ ու ամբողջական գաղափար են տալիս այդ և հետագա պատմական իրադարձությունների մասին:

Վանի հերոսամարտն իր կազմակերպվածությամբ ու ժողովրդի միասնական կամքի ուժով բացառիկ և ինքնատիպ օրինակ դարձավ հայ ժողովրդի հետագա հերոսական մաքառումների համար:

Օսմանյան կայսրության երիտթուրք պարագլուխներն Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցում էին զավթողական նպատակներով և արևմտահայերի սպանդն իրագործելու իրենց երբեմնի պանթուրքական և պանիսլամական ծրագրով: Ուստի պատերազմի հետ սկսվեց արևմտահայերի գորահավաքն ու զինահավաքը: Հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչելու պատրվակով երկրի ողջ տարածքով տեղի էին ունենում հայերի ձերբակալություններ, բանտարկություններ, կոտորածներ և կոլոպուտ:

Թուրքական բանակ զորակոչված հայ երիտասարդներին զենք չէր տրվում, այլ՝ ուղարկում էին «Ամիլե թաբուր» (Աշխատանքային գումարտակ) ծանր աշխատաքներ կատարելու, ապա՝ բոլորին ոչնչացնում²:

Հետագայում՝ Երևանի Հայկեստիռատում հայտնի պոլիգրաֆիստ դարձած, հերոսամարտի ականատես վերապրող *Պապրիկ Սարոյանը* (ծնվ. 1906 թ., Վան, գ. Բժնկերտ) վկայել է. «...Արդեն նախօրոք հավաքել էին բոլոր երիտասարդներին՝ իբր թուրքական բանակ են տանելու, բայց ճամփին կոտորել էին: Դևոնդ հորեղբայրս կառողանում է փախչել այդ սպանվածների միջից»³:

1 Հոգվածը ստացվել է 09.02.2020 և ընդունվել տպագրության՝ 19.03.2020:

2 Ավելի մանրամասն տե՛ս Վերծինե Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011), 25-56, 116-168:

3 Նույն տեղում, 144 (վկ. 38):

Իսկ հայտնի դերասան դարձած ականատես վերապրող *Մանվել Մարությանը* (ծնվ. 1901 թ., Վան, գ. Բերդաշեն) նույնպես հաստատել է. «...1915 թ. դեպքերը ամբողջ հիշում եմ, ինչպես աչքիս դիմացը՝ տեսնում եմ: Բավական հայ երիտասարդներ տարված էին թուրքական բանակ: Իմացվեց, որ դրանք բանակից դուրս են բերված և գնդակահարված են»⁴:

Տարիներ անց Երևանում մեծ գործարանների հիմքը դրած վաստակաշատ ինժեներ, ականատես վերապրող *Երվանդ Շիրակյանը* (ծնվ. 1907 թ., Վան) ևս վկայել է. «...Թուրքերը իրենց բանակում ունեին վաթսուն հազար հայեր: ...Իրենց բանակի հայերին բանակից հանեցին, կազմեցին ռաբոչի բաթալիոն և սկսեցին նրանց կոտորել»⁵:

Հայ գորակոչվածները, չդիմանալով օսմանյան բանակում գործադրված դաժանություններին, փախչում, ապաստանում էին իրենց գյուղերի սարերում և կամ անցնում ռուսական բանակի կողմը:

Այդ ժամանակ է, որ դաժան ու հայատյաց Ջևդեթ փաշան նշանակվում է Վանի նահանգապետ: Նա գավառներում և գյուղերում թուրքական պահակակետեր է տեղադրում, որ հսկեն հայերին և հավաքեն նրանց զենքերը:

Տարիներ անց վաստակավոր գյուղատնտես դարձած Վանի նահանգի Շատախ գավառից ականատես վերապրող *Անդրեաս Գյուլանյանը* (ծնվ. 1907 թ., գ. Սևտկին) իր հուշ-վկայության մեջ մանրամասն պատմել է, որ, երբ Օսմանյան կայսրությունը մտավ պատերազմի մեջ, «...դեռ 1914 թ. ուշ աշնանից պահակախմբեր (որոնք գորտոններ էին կոչվում) էին դրված Շատախի բոլոր մեծ գյուղերում, որոնց թվում երկու պահակախումբ դրված է լինում Սևտկին գյուղում, մի պահակախումբ գյուղի տներին մոտ, իսկ մյուս պահակախումբը գյուղից հինգ կիլոմետր հյուսիս՝ Արտոս լեռան ստորոտին, որտեղից սկսվում է, պատմաբան Ա-Դոյի խոսքերով, «Շատախի հոչակավոր ձորը»»⁶: Շատախցիները, կանխազգալով վերահաս վտանգն սկսում են զենքեր գնել, որ պաշտպանվեն: Շատախի կառավարիչ Մեյթի Բեյը, կասկածելով կալանավորում է Շատախի հայկական դպրոցների տեսուչ Հովսեփ Զոլոյանին: Խուզարկության ժամանակ նրա գրպանում հայտնաբերվում է զենք ունեցող շատախցիների ցուցակը, որը և առիթ է դառնում նրա բանտարկության:

Հայերը լսելով այդ մասին՝ Շատախի Թաղ կենտրոնում ընդհանուր ժողով են հրավիրում և որոշում ստեղծել ինքնապաշտպանական Զինվորական Մարմին, նպատակ ունենալով ոչնչացնել Սևտկին գյուղի թուրքական երկու պահակակետերը, քանի որ այդտեղից ճանապարհը Ոստանով և Հայոց Ձորով տանում էր դեպի Վան: Շատախցիները թուրքական պահակախմբերի ղեկավար Բայրի Օսբաշիից պահանջում են հեռանալ, բայց թուրքերը կրակ են բացում: Սկսվում է երկկողմ հրաձգությունը. «...Մենք՝ մորս հետ սարում քարի տակից տեսնում էինք, – շարունակել է *Անդրեաս Գյուլանյանը*, – Քառասուն կրակոց եղավ: Ամեն ինչ դադարեց: Երկինքը ամպոտ էր,

4 Նույն տեղում, 133 (վկ. 32):

5 Նույն տեղում, 147 (վկ. 41):

6 Նույն տեղում, 119 (վկ. 26):

բայց ցուրտ չէր: Սպանվել էր Բայրի Օսբաշին, իր օգնականն ու իրենց ասկյարները: Իջևանատան պատուհանից թուրքերը գցում են ներքև իրենց հրացանները և ձեռքերը վեր բարձրացրած անձնատուր են լինում»⁷:

Սակայն Շատախի ինքնապաշտպանական կռիվը դրանով չի ավարտվում: Շատախում տեղադրված թուրքական պահակախմբի հեռահար նպատակների մասին է պատմել հետագայում Երևանի պետական համալսարանում (ԵՊՀ) հայ գրականության դասախոս դարձած, դոկտոր, պրոֆեսոր *Սահակ Բազյանը* (ծնվ. 1913 թ., Շատախ, գ. Ջնուկ)։ «...1915 թ. ապրիլ: Ութսուն հոգուց բաղկացած առաջապահ մի պահակախումբ մտնում է Շատախի Ջնուկ գյուղը, Շատախի և Մոկսի սահմանային վերջին գյուղը: Նրանց կարգադրված էր տուրք հավաքելու, ապա ասկյար հավաքելու պատրվակով դուրս բերել տղամարդկանց, մինչև իրենց բուն ուժերի հասնելը, որպեսզի անարգել սկսեն կոտորածը: Ահա այդ ոճրագործ ծրագրով, պահակախմբի ութսուն անդամները լցվում են Ջնուկ, բռնությամբ հավաքում են տուրքը: Մի քանի ժամում երբ վերջացնում են, սկսում են պարտադրել ամեն տան, մի գիշերվա ընթացքում գործել թաթման և թաթ (ձեռնոցներ և գուլպա), առավոտյան ութսուն գույգ իրենց հանձնելու: Խեղճ գյուղացիները անքուն են անցկացնում գիշերը, գործում են և առավոտյան հանձնում: Առավոտյան սկսում են հավաքել տղամարդկանց՝ ասկյար տանելու անվան տակ: Ստիպում են մի քանի մարդկանց իրենց մեկիկ-մեկիկ ուղեկցել տները: Ուղեկցողներից մեկը Բազկե Շահինն էր, որը ամեն տուն մտնելիս, տեսնելով առավոտյան թոնիրը վառվելիս, հսկայական ցան (վառելիք) լցնում է թոնիր, բարձրացնում վիթխարի մուխ. այդ թանձրության մեջ ոչինչ չկարողանալով որոնել ու տեսնել, թուրք պահակայինները հեռանում էին տնից: Շուտով նրա օրինակին հետևում են մյուս ուղեկցողները, հաց թխելու համար թոնիրները վառած կանայք: Եվ այսպես, ամբողջ գյուղից թուրք պահակայինները, իրենց ամբարտաւանությամբ հանդերձ, կարողանում են հավաքել միայն երեք տղամարդ՝ Ավդո, Չակո Մանուկ և մեկ ուրիշը»⁸:

Ի դեպ, վերոհիշյալ Չակո Մանուկը եղել է հայ ժողովրդական, ազգագրական և հայրենասիրական երգերի անգուգական կատարող Հայրիկ Մուրադյանի հայրը:

Հայրիկ Մուրադյանը (ծնվ. 1905 թ., Շատախ, գ. Ջնուկ) ևս որպես ականատես վերապրող վերհիշել է. «...Հերոսամարտի ժամանակ շատախցիները ունեին երեք հարյուր վաթսուն-չորս զինված ռազմիկներ, իսկ թշնամին վեց հազար հոգիանոց զորք հանեց մեր դեմ: Կռիվը տևեց մեկուկես ամիս: Միայն մի անգամ հաջողվեց թուրքերին հաղթել: Մենք ամբողջ գավառն էինք պահում: Հայերը տվեցին քառասունույթ զոհ, իսկ թուրքերը՝ երկու հազար զոհ»⁹:

Շատախցիների հերոսական գոյամարտի լուրը հասնում է Վան: Վանի նահանգապետ Ջնդեթ փաշան կանչում է հայ նշանավոր գործիչ, Վանի ղեկավար, ծնունդով դարաբաղցի պարոն Իշխանին (Նիկողայոս Միքայելյան) և հրամայում,

7 Նույն տեղում:

8 Նույն տեղում, 125-126 (վկ. 29):

9 Նույն տեղում, 123 (վկ. 27):

որ նա գնա և հանդարտեցնի ըմբոստ շատախցիներին: Սակայն դեռ տեղ չհասած, Հայոց Ձորի Հիրճ գյուղում Իշխանին ուղեկցող թուրք ոստիկանները գիշերով նրան ու նրա երեք ընկերներին սպանում են և հողի մեջ թաղում:

Այդ նույն օրը Ջևդեթ փաշան կանչում է նաև թուրքական մեջլիսի՝ խորհրդարանի անդամ Արշակ Վռամյանին (Օսիկ Դերձակյան), որը գործում էր Վանում: Նրան տանում են Վանա լճի ափ՝ Ավանց գյուղի մոտ, տոպրակի մեջ քարեր են լցնում, կապում Վռամյանի վզից և լճի մեջ ջրամույն անում: Բայց, ինչպես վերապրող *Անդրեաս Գյուլանյանն* է ավելացրել. «...Բարեբախտաբար Վռամյանին հաջողվում է մինչ այդ նամակ գրել և իր կնոջ միջոցով հասցնել Վան Արամ Մանուկյանին, որ եթե Ջևդեթը նրան ևս կանչի՝ չներկայանա, քանի որ նրան էլ կսպանի»¹⁰: Այդ տխուր լուրերը շատ ծանր են ազդում Արամ Մանուկյանի հոգեգիտակցական աշխարհի վրա:

Հետագայում վաստակավոր ուսուցիչ դարձած ականատես վերապրող *Թովիկ Բաղդասարյանը* (ծնվ. 1901 թ., Վան, Հայոց Ձոր, գ. Հնդստան) վերհիշել է. «...Ես սովորում էի Վարագա վանքում: 1912 թ. Վարագա վանքում հայ գրերի գյուտի հագար հինգ հարյուր ամյակի առթիվ մեծ հանդիսություն եղավ: Ես հիշում եմ Իշխանի ելույթը: Իշխանից ազատվելու համար Ջևդեթ փաշան ուզեց նրան վերացնել և ուղարկեց նրան, որ հայ-քյուրդ հարաբերությունները բարելավի»¹¹:

Պատմական այդ իրադարձությունների մասին է վկայել 1905 թվականին Վանի Վայոց Ձորի Կեմ գյուղում ծնված, հետագայում Երևանի Ռադիոկոմիտեում պատասխանատու պաշտոն վարած ականատես-վկա *Միրակ Մանասյանը*. «...1915 թ. լուր հասավ, որ պարոն Իշխանին մեր հարևան Հիրճ գյուղում սպանել են: Այդ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը Ջևդեթ փաշայի միջոցով մեր մեծերին կանչում և գլուխները ուտում էին: Այդ ահռելի օրերին պր. Իշխանին հանկարծակի սպանում են և գցում են հորը: Չբավարարվելով դրանով, նրա երկու երեխաներին ևս ողջ-ողջ գցում են հորը: Մենք որ այդ լսեցինք, հայրենակիցներով իրար անցանք: Մենք սկսեցինք պատրաստվել թուրքերի հարձակմանը»¹²:

Ապրիլի սկզբին Ջևդեթ փաշան թուրքական բանակի զորքերի և բազմաթիվ հրոսակախմբերի հետ պաշարում է Վանի Այգեստանը, որտեղ կենտրոնացած էր 20.000 հայ բնակչություն: Ընդհատվում է կապը քաղաքի կենտրոնի և Քաղաքամեջի հետ, որտեղ կար շուրջ 3.000 հայ: Ջարդերից խուսափելու միակ միջոցը դիմադրողական ինքնապաշտպանությունն էր:

Վանի հերոսամարտի կազմակերպվածության և ժողովրդի գիտակցված ու նվիրված միասնականության մասին են պատմել արժանահիշատակ վանեցի մեր 35 ականատես վերապրողները, որոնց հաղորդած վկայությունները հիմք են դարձել սույն ուսումնասիրության համար¹³:

Վանի ինքնապաշտպանական կռիվների մասնակից, ինչպես նաև կազմակերպիչ-

10 Նույն տեղում, 125-126 (վկ. 29):

11 Նույն տեղում, 129 (վկ. 31):

12 Նույն տեղում, 138 (վկ. 35):

13 Նույն տեղում, 116-168 (վկ. 25-56):

ներից *Շավարշ Հովհիսյան* իր հուշագրության մեջ ներկայացրել է, թե ինչ տրամադրություն էր տիրում Վանում հերոսամարտի նախօրեին. «...Թէն տակաւին թշնամիին կողմէ՛ ունէ՛ նշան տրուած չէ և բանակցութիւնները օտարներու միջոցաւ կը շարունակուին Զէվտէթի հետ, բայց Այգեստանը ամէն կողմէ՛ պաշարուած է, թնդանօթներ գետնեղուած են հարաւային կողմէն Հաճի Պէքիրի զօրանոցին, իսկ Հիւսիսէն՝ Բարձանց վրա՝ Թօփրաք Գալէի զօրանոցին մօտ՝ երկու կրակի մէջ թողնով [sic! - թողնելով] Այգեստանը, և արևելեան ու արևմտեան կողմերը զինուորական շրջայի տակ առնուած էին՝ հրացանի հասողութենէն քիչ հեռու, որոնց օրն ի բուն կը հսկէին կանոնաւոր զօրաց ջոկատներ: Աւելորդ է ըսել թէ կոշիւ բոլորովին անհաւասար գետնի վրայ տեղի պիտի ունենար, մանաւանդ գէնքի և ռազմամթերքի չգոյութեան պատճառաւ: Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել նաև սնունդի անբաւականութիւնը, որ շատ աւելի մտահոգութիւն կը պատճառէր ամենուն: Ներկաները այս երկու պատճառներով այլևս մահուան հետ հաշտուած էին, միակ միսիթարութիւնն ու սփոփանքը որ կը մնար, այն ալ դիցազնօրէն կոտուելով, պատուաւոր և Վանեցիներու վայել մահով մը իյնալն էր: Յանկարծ սրահի լռութիւնը կը խզուի Եկարեանի գոռ ձայնով, ան ոտքի կանգնած՝ կարճ, բայց ազդու խրախուսական մը կ'ուղղէ ներկաներուն, թուելով. «Մեր դիրքերու անսնման առաւելութիւնները, որոնց շնորհիւ, կ'ըսէ, մենք պիտի կրնանք ցորենի պէս հնձել բաց դաշտերէն դէպի Այգեստան խուժող խուժանն ու զինուորները, բաւական է որ ամբողջ հայերս մէկ սիրտ, մէկ հոգի նուիրուինք ինքնապաշտպանութեան սուրբ և նուիրական գործին» և կը յարէ թէ՛ «Տնտնալու ժամանակ չկայ, թշնամին արդէն մեր դռները հասած՝ պաշարած է գմեզ, ուրեմն հարսնիքը բռնուած է, ըստ այնմ ալ պէտք է շարժիլ, վստահ լինելով որ, այս անհաւասար կռուին վերջնական յաղթանակը մեր կողմը պիտի մնայ»: Եկարեանի այս քաջալերական խօսքերէն յետոյ, իսկոյն ձեռնարկուեցաւ երեք անձերէ բաղկացեալ Զինուորական Մարմնոյ մը ընտրութեան՝ լիազօրի հանգամանքով, որուն նշանակուեցան Արմենակ Եկարեան (Ռամկ ավար) իբր դէկավար, Պուկկարացի Գրիգոր և Կայծակ Առաքել (Դաշնակցականներ) իբր խորհրդականներ, Փոխանեան Արմենակ (Դաշն.) ու Աճէմսաչօեան Կարապետ (Ռամկ .) իբր քարտուղարներ»¹⁴:

Այնուհետև վանեցիները հաջորդաբար ընտրում են *Պարենավորման Մարմին*՝ կռվողների և ժողովրդի սնունդն ապահովելու համար: Այգեստանի ունևորներից հավաքվում է դրամ, արմտիք, ուտելիք, նաև՝ ոչխար: Որոշվում է այդ բոլորը կենտրոնացնել, իսկ ժողովուրդը պիտի դրանք խնայողաբար սպառեր: Նույնիսկ Գևորգ Մուճյանը սիրահոժար տրամադրում է իր ընդարձակ տունը Պարենավորման Մարմնին¹⁵:

Կազմակերպվում է նաև *Ամրաշեն վաշտը*: Այն համալրելու համար մի խումբ աշակերտներ՝ կրճերին ամրացված սպիտակ ժապավենի վրա գրված «Բանվորահավաք», թաղից թաղ շրջելով հավաքում էին աշխատելու ընդունակ տղամարդկանց՝

14 Մանուկ Հիգմեճեան, *Պարմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց. 1890-1925* (Ֆրէզնո, Տպագր. «Նոր օր», 1930), 315-316:

15 Նույն տեղում, 317:

որմնադիրներ, հյուսներ, ատաղձագործներ, ջրմուղագործներ, որոնք տներից բերած գործիքներով՝ բահերով, բրիչներով և կացիններով դիրքեր էին փորելու, իսկ երկաթագործները շտապ պատրաստելու էին նիզակներ՝ բնակչությանը զինելու համար:

Այգեստանը չորս շրջանների էր բաժանված: Որոշում են յուրաքանչյուրում ստեղծել *Կարմիր խաչի մեկ հիվանդանոց*: Վիրավորներին խնամելու էին աղջիկները, իսկ կանայք կազմակերպելու էին կովոդների սնունդը և կարելու էին համազգեստներ նրանց համար:

Նախատեսվում էր նաև ստեղծել *Թոռցիկ խումբ*, որն իսկույն օգնության պիտի հասներ դժվարության մեջ գտնվող կովոդներին¹⁶:

Վանեցիներն ստեղծում են նաև *վառողի արտադրություն*՝ «Վան-Տոսպ» պարբերականի խմբագիր Վարդան Պապիկյանի և Հարություն ու Հրանտ Կաքավյան եղբայրների ղեկավարությամբ: Նրանք հետագայում կատարելագործում են ծխացող վառողի որակը, քանի որ «Մօդել» մակնիշի հրացաններն արդեն անգործածելի էին դարձել: Ուստի ստեղծվում է նաև *փամփուշտարանի արհեստանոց*, որն օրական 800 փամփուշտ էր արտադրում¹⁷:

Հիմք է դրվում նաև *միսսաված զենքերը նորոգող արհեստանոցի*՝ Նազարեթ Մադոյանի և Սահակ Քելեկյանի ղեկավարությամբ: Վանեցիների թիվը 23 հազար էր, իսկ հրացանները՝ ընդամենը 250, որոնց թիվը հետագայում հասնում է 400-500-ի¹⁸:

Վանի ինքնապաշտպանության ընթացքում ստեղծվում է նաև *Խնամատար Մարմին*, որը հոգալու էր շրջակա գյուղերից եկողների կարիքները: Այնպես որ ամեն ինչ կազմակերպված էր շատ բարձր մակարդակով, մանավանդ յուրաքանչյուրը գիտակցում էր իր գործի կարևորությունը:

Ժողովուրդը՝ տղամարդ, թե՛ կին, բոլորը լծված էին աշխատանքի: Վանեցիները միակամ էին ու վճռական. նրանք ուխտել էին՝ «...զեն ի ձեռին կռուելով մեռնիլ, քան ոչխարներու պէս մորթոտուիլ»¹⁹:

Վանի ինքնապաշտպանության մեջ իր նշանակալի դերն ուներ նաև *Ֆանֆատը*՝ *Վարժապետանոցի սաների փողային նվագախումբը*, Խաչատուր Պուճիկյանյանի ղեկավարությամբ: Ֆանֆատը ենթարկվում էր Զինվորական ղեկավար Մարմնի հրահանգներին: Թուրքերը զինվորական նվագ չունեին: Կովի ամբողջ ընթացքում Ֆանֆատի մարտահրավեր ձայնը ոգևորում էր կտրիճներին: Նվագախումբը, դիրքից-դիրք գնալով, իր խրոխտ հնչյուններով բարձրացնում էր վանեցի կովոդների մարտական ոգին և, ընդհակառակը, բացասաբար էր անդրադառնում թուրքերի վրա, որոնք զայրույթից ավելորդ ու անհաշիվ գնդակներ էին արձակում, իսկ Ջևդեթը կատաղած բացականչում էր. «Ամէն բանի կարելի է հանդուրժել, բայց ո՛չ այս միւզիքի ձայնին»²⁰:

16 Նույն տեղում, 323:

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում, 332:

19 Նույն տեղում, 313:

20 Նույն տեղում, 327:

Զինվորական վերահսկիչ մարմնի կարգադրությամբ զիշերներն անգամ պահակներ էին նշանակված, որոնք շրջում էին թաղից-թաղ: Որոշված էր *հայրուկ կարգախոս* թուրքերի համար դժվար արտասանելի հնչյուններով՝ «Ծիծեռնակ», «Ծիածան», «Զմերուկ», որոնք ամեն օր փոխվում էին, և եթե որևէ մեկը չիմանար այդ գաղտնաբառը, ուրեմն՝ օտար էր կամ՝ թշնամի²¹:

Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի մասնակից նաև կազմակերպիչ ականատես *Շավարշ Հովհվյանը*, բարձր գնահատելով Վանի հերոսամարտի միասնականությունն ու կազմակերպվածությունը, եզրակացրել է. «Առաջին օրէն իսկ Այգեստանը ստացաւ ինքնօրէն կառավարութեան մը երևոյթը, ան իր Զին., Քաղ. և Տնտեսական Վարչութիւններովը ամենացայտուն ապացոյցը կ'ուտար տոհմային ձիրքի ու ձեռնհասութեան, կատարելապէս ռամկ ավարական ուղղութեամբ, այսինքն իւրաքանչիւր անհատ յօժարակամ իր բաժինը կը բերէր ինքնապաշտպանութեան փրկարար գործին»²²:

Այնպես որ, Զինվորական Մարմնի կողմից ամեն ինչ նախապատրաստված և կազմակերպված էր բարձր մակարդակով:

Ականատես վերապրող *Պապրիկ Սարոյանը* վերհիշել ու մեզ է պատմել, թե ինչպես սկսվեց Վանի հերոսամարտը. «...1915 թ. ապրիլի սկզբին թուրք ժանդարմները հրեշ Զևդեթի դեկավարությամբ հարձակվեցին Վանի վրա: ...Սկսվեց կոիվը: Հայերը լսել էին, որ թուրքերն ասում են. «Վանը թուրքերին պետք է մնա»: Մի քանի օր առաջ թուրքերն ու քրդերը հարձակվել էին քաղաքի հայերի խանութների վրա, թալանել էին: Վանում գործում էին դաշնակցական, ռամկ ավար և հնչակյան կուսակցությունները, որոնք վտանգը տեսնելով՝ միացան և հանդես եկան միասնաբար: Քաղաքում բերդի վրայից անընդհատ հրացաններով կրակում էին: Երկու հորեղբայրներս՝ Դևոնդն ու Մարտիրոսը, սկսեցին մասնակցել կոիվներին: Մարտիրոսը ընտանիք ուներ, իսկ Դևոնդը ամուրի էր: Նրանց հաց ու ջուր եւ ու Վրույրը՝ Մարտիրոսի տղան, տանում էինք, որ ուտեն: Մեր տան երրորդ հարկից հայրս հսկում էր, որ թուրքերը բերդից վար չիջնեն դեպի Քաղաքամեջ: Հայրս մեկ էլ տեսնում է, որ թուրքերը սկսեցին պարաններով իջնել: Հայրս սկսում է կրակել նրանց վրա, և թուրքերը ահից այլևս չեն իջնում: Ամեն ինչ ճակատամարտի համար էր: Խարազոնիսից գաղթականներ էին գալիս և մտնում քաղաք՝ Այգեստան»²³:

Ականատես վերապրող *Վարսենիկ Աբրահամյանը* (ծնվ. 1905 թ., Վան) նույնպես վկայել է. «...Կոիվն սկսվեց: Հարձակվան հայերի վրա: Հայերն էլ ինքնապաշտպանությամբ կռվեցին մինչև վերջ: Թուրքերը մարդ ուղարկեցին թե՛ հայերը թող հանձնվեն: Հայերը թե՛ մենք չենք հանձնվի, մինչև արյան վերջին կաթիլը պիտի կռվինք»²⁴:

Նույն ականատես վերապրող *Մանվել Մարությանը* ևս վկայել է. «...1915 թ. դեպքե-

21 Նույն տեղում, 340:

22 Նույն տեղում, 334:

23 Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, 144 (վկ. 38):

24 Նույն տեղում, 140 (վկ. 36):

րը ամբողջ հիշում եմ, ինչպես աչքիս դիմացը՝ տեսնում եմ: ...Մոտ երկու հարյուր հոգի գենքի տակ էին, չորս հարյուր հոգի դիրքերն էին պատրաստում գիշերները: Ով մթերք ուներ՝ բերավ Առաջնորդարան: Ամեն մարդ պաշտոն ուներ»²⁵:

Վանի հերոսամարտի սկիզբը և ընթացքն ամենայն մանրամասնությամբ, օրը օրին ներկայացրել է Վեր. Արսեն Ա. Կորկիզյանն ականատեսի իր ծավալուն հուշագրության մեջ²⁶: Նա հանգամանորեն նկարագրել է հերոսամարտի սկիզբը և ընթացքը. «Ճէտէթ, իր պատրաստութիւնները լրացուցած, թուրք զինուորները յառաջ կը քշէ և կը տեղափոխէ Այգեստանի եզերքին բացուած Ուրքաթ Առուի խրամներու մէջ»²⁷:

Ապրիլ 7-ին (հին տոմարով) արշալույսին, երեքշաբթի օրը, ժամը 7-ին, Այգեստանից մեկ ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Շուշանց գյուղից եկող հայ կանանց թուրք զինվորները բռնում են և ուզում են անպատվել: Նույն շրջանի դիրքապաշտպան երկու կտրիճներ հասնում և փրկում են նրանց, բայց տեղացող գնդակների տարափի տակ նահատակվում են: Այս դառնում է ազդանշան, որ կռիվն սկսվի: Հրացաններին հաջորդում են հրետանիները, որոնք կանգ չեն առնում: Ջևդեթ փաշան դիմում է գերմանական միսիոներներին և պահանջում, որ վկայություն տան, թե՛ հայերն են նախահարձակ եղել, բայց նրանք հրաժարվում են:

Կռիվն սկսվում է Արարքի ուղղությամբ: Թուրքերը կրակի տարափ են թափում հայկական դիրքերի վրա: Այդ ժամանակ հրապարակ է գալիս վարժապետանոցի նվազախումբը՝ Խաչատուր Պուճիկանյանի ղեկավարությամբ՝ հնչեցնելով «Մեր Հայրենիքը»: Խոտներամ ժողովուրդը հետևում է ֆանֆառին, հասնում են մինչև Զինվորական Մարմնի պաշտոնատունը՝ շտաբը: Այնտեղ է Զինվորական Մարմնի ղեկավար Արմենակ Եկարյանը, նաև Արամ Մանուկյանը:

Հովհաննես Գուլոյյանը ելույթ է ունենում. նա «...խօսքը կ'ուղղէ նախ՝ Եկարեանին, կարճ բայց հրաշունչ ներքողը ընելով անոր անուան, քաջութեան, մարտական համբախին: Յետոյ կը դառնայ Արամին, կը պանծացնէ այն համերաշխ միութիւնը, որ այսօր Վանի ամբողջ ժողովուրդը, կուսակցական և անկուսակցական, երիտասարդ թէ՛ ծերունի, հարուստ թէ՛ աղքատ, կին թէ՛ տղամարդ, մէկ սրտով, մէկ մտածումով, զօրաւոր թշնամիին դէմ հանած է մինչև վերջին շունչ կոտելու համար»²⁸:

Վանեցիները կռիվի առաջին իսկ օրը խաղաղասիրական նպատակներով դիմում են Վանի «թուրք հայրենակիցներուն», որտեղ մանրամասն բացատրվում է Ջևդեթ փաշայի հայադայաց ծրագիրը՝ Վանի հայ անմեղ ժողովրդին ոչնչացնելու մասին.

«...Եթէ երկրի փրկութեան և երջանկութեան փափաքող էք, անմիջապէս գործի սկսեցէք: Ըսէք Ճևտէթ պէյին, թէ տեղէ մը կառավարութիւնը կրնայ վերցուիլ, բայց ազգերը մնայուն կը մնան: Ըսէք, թէ երկու ազգերը պէտք չէ իրար զարնել տալ:

25 Նույն տեղում, 133 (վկ. 32):

26 Վեր. Արսեն Ա. Կորկիզեան, «Վան-Այգեստանի հերոսամարտը (1915 Ապրիլ 7 - Մայիս 7)», *Գերսամ Սհարունեան, Յուշամարտեան Մեծ Եղեռնի. 1915-1965* (Պէյրոս, «Ատլաս» տպարան, 1965), 729-770:

27 Նույն տեղում, 731:

28 Նույն տեղում, 732:

Ըսեք, դուք հիւր էք, իսկ մենք ընդմիշտ այս երկրին մէջ պիտի ապրինք, հետևաբար պահանջեցէք, որ նա այս երկրէն ելլէ երթայ, պաշարումը վերցնէ և գաւառներու մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն անմիջապէս վերջ տայ: Հակառակ պարագային գործը իր ելքին պիտի յանգի և վախճանը աղէտալի պիտի ըլլայ: ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ»²⁹:

Միննույն ժամանակ Զինվորական Մարմինը ռազմավարական և դատախարակ-չական հետևյալ կոչն է ուղղում հայ կռիւողներին.

«Ռազմիկ ընկերներ,

Պզտիկ յաջողութիւն մը թող չի հեռացնէ գձեզ խոհեմութենէ, ամէն բանի վերջն է գովելի. մեր թշնամին ուժով է և խորամանկ. ձեր անվեհերութեան միացուցէք զգուշութիւն և խոհեմութիւն: Մի հայեցէք թշնամիի կրօնքին, ատիկա անվայել է մեզի համար: Եղէք ճշդապահ և մեզի դրկած ձեր տեղեկութիւնները գերծ ըլլան չափազանցութիւններէ: Եղէք կարգապահ: ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ»³⁰:

Այնուհետև հուշագրող Ա. Կյորկիզյանը շարունակում է. «Խօսքը տանք Արմենակ Եկարեանին, որ ղեկավարն ու ոգին եղաւ Այգեստանի հերոսամարտին. – «Կրակ կը տեղար շուրջերնիս: Կրակի առաջին Մկրտութիւնն էր...: Շուրջերնիս շփոթ, աղմուկ ու աղաղակ, ողբ ու կոծ... Շտապը նստած, սրտատրոփ կը սպասենք դժբախտ լուրերու. ո՞ր դիրքը ինկաւ արդեօք...: ...Բայց ահա, ճկ հրաշք, ամէն կողմէ լրաբերներ կը հասնին. – «Մենք մեր դիրքերուն վրայ ենք. յառաջացումի ո՛չ մէկ փորձ թուրքերու կողմէ. եղածը *սլըլըֆ* մըն էր...»: Շունչ մը կ'առնենք: Լրատուներու միջոցաւ լուրեր կը դրկենք թաղերը, որպէսզի ժողովուրդը հանգստանայ: ...Շատերը գինիի կամ օղիի շիշերը առած, ուտելիքներու հետ կը դիմեն դիրքերը՝ կռուողները ոգևորելու և իրենց գոհունակութիւնը յայտնելու: Այսպէս անցաւ առաջին գիշերը...»³¹:

«Ապրիլի 8ին, կռիւն աւելի կը սաստկանայ բոլոր ճակատներուն վրայ: Հաճի Պեքիրի գօրանցին մէջ գետեղումած ծանր թնդանօթները մեծ աւերներ կը գործեն բաց դաշտին մէջ մինակ ինկած հայկական դիրքի մը վրայ, փլատակի վերածելով գայլ: Կռիւր նոյնքան կատաղի կը դառնայ Խաչ Փողոցի ուղղությամբ, ուր թուրքերը, գերազանց ուժերով, պահ մը կ'ընկճեն հայերը: Զբաւականանալով թնդանօթներով ու անվերջ համազարկերով, թուրքերը կը յաջողին հրդեհել մերձակայ հայ մեծ դիրքը, որով մեր կռուողները կ'անցնին մօտակայ երկրորդական դիրքը: Նոյն պահուն թուրքերը կը հրդեհեն նաև Խաչ փողոցի երկայնքին վրայ գտնուող անպաշտպան, լքուած հայ տունները: Հրդեհը կը տարածուի նոյնպէս քիչ մը հեռու ինկած Ս. Յակոբի թաղի մէջ, ուր գրեթէ բոլոր հայ տուններու հերթին՝ կը թալլուի ու կը հրդեհուի Ս. Յակոբի եկեղեցին: ...Կռիւին չմասնակցող բնակչութեան վախը փարատելու և մտքերը հանդարտեցնելու համար, Զինուորական Մարմինը հետևեալը կը յայտարարէ ժողովուրդին. –

«Հայրենակիցներ,

Երէկ գիշերուան ամբողջ թնդանօթածգութիւնն ու թշնամիի կողմէ վատնուած հարիւր հազարաւոր գնդակներն ու հայկական տուններու հրդեհումները նպատակ

29 Նույն տեղում, 733:

30 Նույն տեղում:

31 Նույն տեղում, 733-734:

ունեցան միայն վախճանել ժողովուրդը: Մեր կողմէ՛ ո՛չ մէկ կորուստ կամ դիրքի լքում չի կայ: Մենք չենք յօժարած նոյնիսկ պատասխանել: Խուճապի պէտք չի կայ»³²:

Հաջորդ օրը թուրքերն ասիւմը կրակ են բացում՝ միաժամանակ հարձակվելով դաշտի հեռավոր Դարդարնէլ կոչվող դիրքի վրա, բայց՝ ապարդյուն: Կեսգիշերին թուրքերը փորձում են ճեղքել Սահակ բէյի և Թովմաղյան հայկական դիրքերը, բայց հանդիպում են մեծ դիմադրության և, շատ զոհեր տալով, փախուստի դիմում:

Նման մի հարձակում է սկսվում Խաչ փողոցի երկու դիրքերի վրա, բայց՝ ապարդյուն: Ուժեղ, դեմ առ դեմ կռիվ է սկսվում Հանկույսների շրջանում, Շահբենդերյանի դիրքի վրա: Թուրքերին հաջողվում է այն գրավել, բայց հայերը վերագրավում են: Հաջորդ օրը թուրքերը նորից են կրակում, բայց, տասը զոհ տալով, հեռանում:

Բարձր գնահատելով Ա. Եկարյանին որպէս Զինվորական Մարմնի ղեկավարի, հուշագրող Վեր. Ա. Կորկիզյանը գրում է. «Կը հրահանգուի նաև լաւագոյն ոյժերով ամրացնել ամէնէն կարևոր ճակատներէն մէկը եղող Սահակ պէյի դիրքը: Անքուն է նաև Եկարեանը, որ իր զինուորական մարմնի անդամներով և անձամբ կը հսկէ և կը վարէ բոլոր գործերը»³³:

Գիշերը վերսկսում է գեհենային ոմբակոծությունը: Թուրքերը փորձում են ամրանալ հայկական հարմարավետ շէնքերի մէջ. «Այդ շէնքերէն մէկն էր հայու մը սեփականութիւնը եղող անգլիական հիւպատոսարանի շէնքը, ուր տեղաւորուած էին թուրք ոստիկան զինուորները, որոնք կրակէ կարկուտ կը թափէին հայկական թաղերու, փողոցներու և դիրքերու վրայ, մեր կռուողներու դիրքէ-դիրք երթնելութիւնն ու յարաբերութիւնը անհնարին դարձնելով: Պէտք էր հրկիզել այդ վտանգաւոր դիրքը և փախուստի մատնել այնտեղ գտնուող թուրք կռուողները»³⁴:

Բուլղարացի Գրիգորի հնարամտության շնորհիվ վանեցի կռուողները, հարևան հայկական մի տան պատը ծակելով, նավթ են ցանում շէնքի հատակին և հրացանի գնդակներով բռնկեցնում: Հյուպատոսարանի շէնքն սկսում է վառվել: Թուրքերը փախչում են՝ հայերի արձակած գնդակներից սպանվելով:

Այդ խիզախ մարտիկներին քաջալերելու համար Զինվորական Մարմինը եռագույնի երիզներով Պատվո խաչեր է հանձնում՝ գնահատելով նրանց «...անսման արիութիւնը ... յանուն ազատութեան մղուող ... պայքարին մէջ»³⁵:

Սակայն Այգեստանի պաշտպանողական դիրքերը ապահովելու համար բավական չէր միայն անգլիական հյուպատոսարանի շէնքի հրկիզումը: Այգեստանի հայկական թաղամասում կային նաև թուրքական երկու կայաններ. նրանցից մեկը 70 թուրք զինվորներով լցված ֆրանսիական հյուպատոսարանն էր և մյուսը՝ Համուղ աղայի գորանոցը 650 թուրք զինվորներով, որոնք անընդհատ գնդակոծում էին հայկական դիրքերը՝ դառնալով չարիք հայ կռուողների համար:

Այս երկու կենտրոնները ևս գրավել էին Զինվորական Մարմնի ուշադրությունը:

32 Նույն տեղում, 734:

33 Նույն տեղում, 735:

34 Նույն տեղում, 736:

35 Նույն տեղում:

Դրանք չեզոքացնելու համար ութ խմբեր տրամադրվել էին: Սակայն Համուդ աղայի գորանոցը կառուցված էր հայկական թաղերում և մեծապես վնասում էր հայ կոմիտեներին: Այնտեղ դիրքավորված էին Ջևդեթ փաշայի լավ մարզված չեթեները, որոնք երեք օր շարունակ կրակի տարափ էին տեղացնում հայկական դիրքերի վրա: Այնպես որ, Այգեստանի այդ կարևոր մասը՝ Համուդ աղայի գորանոցը, անհրաժեշտ էր վերացնել:

Վեր. Ա. Կորկիզյանը մանրամասնում է՝ նկարագրելով բուլղարացի Գրիգորին. «Այդ տագնապալի ժամերուն կը գտնուի մէկը, լռակեաց, համեստ, միշտ գործնական ծրագիրներ յղացող և զանոնք անձամբ գործադրող մէկը, Պուլկարացի Գրիգորը, – զին. մարմնի երբեակ անդամներէն մէկը, որ կռիւի առաջին օրէն իսկ կ'որոճայ այս վտանգաւոր գորանոցը ոչնչացնելու ծրագիրը և զայն կը յայտնէ Եկարեանին, առնելու անոր հաւանութիւնը»³⁶:

Վանեցիներն անմիջապես գործի են անցնում: Ամրաշեն վաշտի քանքանագործները ստորգետնյա խրամատ փորելով աննկատ հասնում են մինչև Համուդ աղայի գորանոցի հիմքը և այն տակից պայթեցնում: Թուրքական գորանոցն իր գորքերով ոչնչացվում է՝ վանեցիներին ազատելով այդ մղձավանջից: «Գիշերը, ի տես ճարճատուող ու կործանուող գորանոցին, հայկական դիրքերու, թաղերու, տուներու, զինուորական մարմնոյ, նոյնիսկ ամերիկեան ու գերմանական շրջանակներու մէջ խանդավառ ցոյցեր տեղի կ'ունենան: Առտուն ժողովուրդը կը խռնուի Զին. Մարմնոյ գրասենեակին առջև և հոն ևս խանդավառ ցոյցեր կը սարքէ: *Ֆանֆարը* ցնծութեան և յուզումի երգերով կը դիմաւորէ կործանուող գորանոցը և անոր փլատակներուն վրայ հայրենասիրական երգեր նվագելէ ետք, յաղթանակի անխառն ոգևորութեամբ կը շրջի հայկական բոլոր դիրքերը...»³⁷:

Զինվորական Մարմինը օրվա մեծ հաղթանակի առթիվ հետևյալ կոչն է ուղղել ժողովրդին՝ ռազմավարության դասեր ուսուցանելով և քաջալերելով նրան.

«Հայրենակիցներ,

Զորս օրէ ի վեր մղած հերոսական պայքարի մէջ, *Նսամէրու* [վատ, փոքրոգի - թուրք.] թշնամիի հազարաւոր թնդանօթային ռումբերու, հարիւր հազարաւոր գնդակներու և բարբարոս խուժանի յուսահատ ու անատամ *սալաւլաթի* [Աստծո ռոջույն - թուրք.] դիմաց, մենք կեցած ենք հպարտ ու անսասան:

Այիճ-օղլուէն մինչև Արարք, անկէ մինչև Խաչ փողոց ու մինչև Համուդ աղայի բռնութեան դղեակը, մեր զինուորները կեցած են յանդուգն ու յաղթական: Անոնք համարձակ կը նային մահուան աչքերուն, որ կը սաւառնի իրենց ու բոլորիս գլխավերներ:

...Մեզ չեն սարսափեցներ ո՛չ թշնամիի թուական առավելութիւնը, ո՛չ ալ այն գիտակցութիւնը, թէ պիտի մեռնինք մենք՝ այսօր կամ վաղը: Ո՛հ, մենք կ'ուզենք վալել մահը իր աստուածային էութեանը մէջ, ո՛չ, մենք կ'ուզենք ցուցնել, ազգերու համաշխարհային այս գոյամարտին մէջ, որ Արևելքի խորքը ապրող դարաւոր կաղնին, – Հայ ժողովուրդը գիտէ մեռնիլ՝ զէնքը ձեռքին, բայց թշնամիի անհամար կորուստներուն և գորանոցներու ճարճատուղ աւերակներուն վրայ...

36 Նույն տեղում, 737:

37 Նույն տեղում, 738:

Հայ ժողովուրդ,

Կռիւր, որ սկսուած է, պիտի տանինք մինչև վերջ, մինչև վերջին սպառումը մեր արիւնին, և սակայն նաև մինչև վերջնական պարտութիւնն ու անկումը մեր վայրագ թշնամին:

Հայ ժողովուրդ,

Քաջ եղիր, յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ: Մեր զինուորներու դիմադրական կորովը, թող թափանցէ նաև քու մէջդ: Պայքարի հսկայական ծանրութիւնը մի թողուր միայն մեր զինուորներուն վրայ:

Ամէնքը իրենց բաժինն ունին հոս, - ծեր թէ՛ մանուկ, կին թէ՛ աղջիկ, մեր զինուորներու հետ կողք-կողքի թող կռուին և բաժնեն աշխատանքը իրենց մէջ:

Այս կռիւր մեր գոյութեան կռիւր չէ միայն, այլ կռիւ մը ճշմարտութեան և արդարութեան: Թող ամէնքը կռուին, ուրեմն, արդարութեան համար: Թող ամէնքը կարօտն ունենան յաղթանակել տալու ճշմարտութիւնը:

Ոգևորուեցէ՛ք և արի եղէ՛ք, բայց տակաւին փարեցէ՛ք լուռ և ստեղծագործ աշխատանքի, նոր-նոր յաղթանակներ պատրաստելու համար:

Հիացումով դիտեցէ՛ք շարունակ մոխրացող *ղշաններն* [գորանոց - թուրք.] ու թշնամի անհաշիւ կորուստները:

Մքանչացումով մեր զինուորներու դիցազնական դիմադրութիւնը տեսէ՛ք, և յոյսով ու աշխատանքով պատրաստուեցէ՛ք *Գալիք Օրերուն*, տեսնելու համար հայ ազգային ազատութեան ու վերածնութեան Մեծ Տօնը...

Կեցցէ՛ն հայ զինուորները,

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը,

10 ապրիլ: ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ: Վան-Այգեստան»³⁸:

Զինվորական Մարմինը որոշում է թուրքական մի քանի կարևոր դիրքեր ևս հրկիզել, որպեսզի հայ կովոդները հնարավորություն ունենան դիքից-դիրք անարգել տեղաշարժել: Այդ նպատակով Զինվորական Մարմինը որոշում է հրկիզել Արարուց հրապարակի վրա գտնվող թուրքական ոստիկանատունը, որն իր դիմացը գտնվող հայկական դպրոցի և եկեղեցու մեջ տեղավորված թուրք զինվորներով առանձնացրել էր հայկական այդ մեծ շրջանը: Այդ կարևոր գործը գլուխ է բերում վարժապետ Տիգրան Այիճյանը: Նա գնդակների տարափի տակ նավթով հրկիզում է ոչ միայն ոստիկանատունը՝ *մերքեզը*, այլև նրա շուրջ գտնվող թուրքական խանութները և արժանանում «անվեհեր Հրձիգի» տիտղոսի³⁹:

Հայ մարտիկները հրկիզվում են նաև Պոճկե Ահմեդի թուրքական կարևոր դիրքը Շան թաղի մեջ: Նրանք հրկիզում են նաև Իսաչ փողոցի հրապարակի վրա գտնվող Խուլի տունը: Թուրքերն ստիպված լքում են Սարաջյանի իրենց կարևոր դիրքը, որը հայերն իսկույն գրավում են: Առանձնապես բուռն կռիվներ են տեղի ունենում Փոս թաղի, Իսաչ փողոցի, Շմավոնյանի և Նալբանդյանի դիրքերի ուղղությամբ, որոնց ընթացքում թուրքերը շատ զոհեր են տալիս:

38 Նույն տեղում, 738-739:

39 Նույն տեղում:

Ապրիլի 13-ի գիշերը հրկիզվում է նաև Թյուրյունջյանի հայկական դիրքի դիմաց գտնվող թուրքական ամենաուժեղ դիրքերից՝ Թոփալ Մոլլայի տունը: Հրկիզվում է նաև հայկական շրջանի մեջ գտնվող ֆրանսիական հյուպատոսարանը, որը նույնպես թուրքական զինվորներով լցված վտանգավոր դիրք էր հայերի համար: Այդ շենքի հրկիզողը 14-ամյա մի վանեցի պատանի էր: Նա նավթով թաթախված վերմակի մեջ փաթաթված, գնդակների տարափի տակ սրընթաց վազում է, վերմակի նավթով ողողում ֆրանսիական հյուպատոսարանի դուռը և հրկիզում շենքը: Արամ Մանուկյանը փոքրիկ հերոսին խրախուսելու համար մի ոսկի է նվիրում, իսկ Զինվորական Մարմինը՝ արծաթյա մեդալ⁴⁰:

Վանի հերոսամարտի հետագա իրադարձությունները հուշագրող Վեր. Ա. Կորկիզյանը շարունակում է՝ իր «Ճշգրիտ տեղեկություններին» ավելացնելով նաև Այգեստանի Զինվորական Մարմնի քարտուղար և այդ դեպքերին ակնաստես Օսնիկ Մխիթարյանի «Վանի ինքնապաշտպանությունը» հուշագրությունը (Տեն «Հայրենիք» ամսագիր, Գ տարի, թիվ 4):

«Ապրիլ 16ին Այգեստանի ինքնապաշտպանութան կռիւները յարաճուն թափով կը կրկնուին՝ գրեթէ ամէն ժամ, գիշեր ու ցերեկ: Այլևս այս անգամ թուրքերը կը փորձեն իրենց յարձակողականը ամէն ուղղութեամբ: Վասպուրականի գաւառներուն մէջ իրենց սև գործը աւարտած թուրք և քիւրդ հրոսակախումբեր Այգեստան կը թափուին և հայ ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն կը պարտադրեն իրօք օրհասական կռիւ մը:

Թշնամի ուժերը ո՛չ միայն կ'աւելնան թապէս, այլև թնդանօթներու և ռազմամթերքի նոր աջակցութիւն կը ստանան Պիթլիսէն: Միաժամանակ, թուրքերը արդէն բաւական փորձառութիւն ձեռք կը բերեն Վանի իւրայատուկ կռիւներու մէջ և, մանաւանդ, իրազեկ կը դառնան հայկական անհաւասար ու փոքրաթիւ ուժերուն: Թուրքերը յստակօրէն կ'ըմբռնեն, թէ Այգեստանը բացարձակապէս զրկուած է հացի պաշարէն, մեծապէս կը նեղուի զինամթերքի պակասէն և դուրսէն ո՛չ մէկ օգնութիւն կ'ակնկալէ այլևս... Թուրքերը կը հասկնան թէ այգեստանցին միայն իր *գոյամարտն է* որ կը մղէ...»⁴¹:

Ինքնապաշտպանության երկրորդ տասնօրյակի թուրքական առաջին հարձակման թիրախը դարձյալ Սահակ Բեյի դիրքն է: Չորս թնդանոթներ շարունակում են ռմբակոծել Սահակ Բեյի դիրքը, որի վերևի հարկը չի դիմանում և խորտակվում է: Պաշտպանությունը դառնում է անհնար, բայց հայ մարտիկներն ուխտել էին՝ «Ո՛չ մէկ թիզ հող չզիջիլ թշնամիին»⁴²:

Երբ թուրքերը կրկին դիմում են հարձակման, հարյուրի չափ զինվորներ փողոց դուրս գալով «սալավաթ» [Աստծո ողջուն - թուրք.] կանչելով փորձում են խուժել Սահակ Բեյի դիրքը: Վանեցիներն իրենց ինքնաշեն ձեռնառումբերով դիմադրում են: Սկսվում է դեմ առ դեմ ձեռնակռիվը: Հայերը հերոսաբար կռվում են գետին տապալելով շատերին:

40 Նույն տեղում, 741:

41 Նույն տեղում, 742:

42 Նույն տեղում:

Ռմբակոծությունը շարունակվում է ամբողջ օրը: Մուրն ընկնելուն պես Ամրաշեն վաշտի բանվորները սկսում են իրենց աշխատանքը, փորում են խրամներ և նոր դիրքեր են կազմեցնում Սահակ Բեյի ավերակների վրա: Թուրքերն ամբողջ գիշեր ռմբակոծում են վերանորոգվող դիրքը: Ամրաշեն վաշտի բանվորները վիրավորվում են և նույնիսկ զոհվում, բայց վերանորոգման աշխատանքը չի ընդհատվում, ընկնողին փոխարինում է մեկ ուրիշը: Հաջորդ օրը թուրքերը տեսնում են ավելի ամուր իրենց առաջ կանգնած է Սահակ Բեյի դիրքը: Սա վանեցի դյուցազունների ռազմավարական հնարամիտ գործելակերպն էր, որը ոչ միայն զայրացնում, այլև՝ զարմացնում էր Ջնդերին:

Ապրիլի 16-ին և 17-ին կռիվները շարունակվում են Փոս թաղի, Լավանդ Օղլուի, Սահակ բեյի և Թովմաղյան դիրքերի ուղղությամբ, բայց հայ մարտիկները թշնամուն հանկարծակյի են բերում և «սալավաթ» կանչող թուրք առաջնորդն սպանվում, ընկնում է գետնատարած:

Կատաղած թուրքերը ռմբակոծում են Այգեստանի գրեթե բոլոր դիրքերը, բայց հատկապես Սահակ բեյի և Թովմաղյան դիրքերը, իսկ հայ մարտիկները ձեռնառումբերով ոչնչացնում են թուրքերին:

Թուրքերը 200 հեծյալներով սկսում են արշավել Շուշանցի և Վարազի հայկական դիրքերի վրա, ուր հսկում էր Շիրինը, բայց՝ ապարդյուն: Հետագա օրերին թուրքերը կրկին ռմբակոծում են ոչ միայն Այգեստանի դիրքերը, այլև փողոցները, եկեղեցիները, դպրոցները: Մեկ օրվա ընթացքում թուրքերն արձակում են 400 ռումբ: Նույն գիշերը թուրքերը ռմբակոծում են ամբողջ Այգեստանը: Հայերը թեպետ նրանց պատասխանում են նվազախմբի խրովատ հնչյուններով, սակայն ծանր էր Խաչ փողոցի Նալբանդյանի և Օթելի հայկական դիրքերի վիճակը, որոնց վերնահարկերը լրիվ ավերված էին: Ամրաշեն վաշտի բանվորները կրակահերթի տարափի տակ սկսում են վերանորոգել դիրքերը: Եթե նրանցից մեկն սպանվում էր կամ վիրավորվում, իսկույն ուրիշն էր նրան փոխարինում:

Այգեստանի ամբողջ արևմտյան մասը՝ Խաչ փողոցը, Սահակ-բեյը, Արարքը, թուրքական թնդանոթը ավերակի էր վերածել: Հայերը որպես փոխվրեժ ավերում են Արարքի թուրքական ոստիկանատան մնացած մասը: Կատաղած թշնամին կրակ է տեղացնում իր թնդանոթներով, որոնք տեղադրված էին հարավից՝ Հաջի Բեքիրի, իսկ հյուսիսից՝ Թովրակ Գալեի գորանոցների մեջ: Թշնամին գրավում է նաև Ջըմգըմ Մաղարայի բարձունքները, իսկ երկու օր առաջ արդեն գրավել էր Սըղգա գյուղը, որտեղից խփում էր Շուշանցի և Թագաքյահրեզի հայկական դիրքերին: Դրությունը բավական հուսահատական էր. «Բայց ահա Չինտորական Մարմին երկու կտրիճ անդամները՝ Արմենակ Եկարեան և Կայծակ Առաքելը, իրենց թևերը սոթած՝ կռուի վայրը կը հասնին այս ճակատագրական վայրկեանին ... և կէս ժամուան յուսահատ կռիւը այս անգամ ալ կը վերջանայ թշնամիի խայտառակ փախուստով...»⁴³:

Վանի հերոսամարտի յուրահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ Տեղեկատու Դիվանն անընդհատ լրատվություն էր հաղորդում Չինվորական Մարմին, որն

43 Նույն տեղում, 747:

անմիջապես արձագանքում էր՝ օգտակար խորհուրդներ տալով կոմիտեներին և կամ՝ օգնության հասնելով թե՛ կոմի վայրը:

Թշնամու թնդանոթային արկերն անխնա հարվածում են Հասնույսների, Ամիրխանյանի դիրքի, Շուշանցի, Քաղաքամեջի, Թագաքյահրեզի, Հյուսյանի այգիների և այլ դիրքերի վրա:

Վերջապես, որպեսզի կանխեն թուրքական դավադիր հարձակումները, հայ մարտիկները նախապատրաստում են հրկիզել Սահակ բեյի դիրքի դիմաց գտնվող Ատալուխի և Համզի դիրքերը: Քանքանագործները գիշերով սկսում են փորել ստորգետնյա խրամը, և, քայլ առ քայլ մոտենալով, հրկիզում են այդ դիրքերը: Սակայն Այգեստանի ընդհանուր վիճակը մնում էր հուսահատական, մանավանդ սննդի պակասն սկսել էր նեղել բոլորին:

Շուշանցից և այլ դիրքերից հասնող տեղեկությունների համաձայն նկատվում է, որ թուրք զինվորներն ու քրդերը անհասկանալի եռուզեռի և տեղափոխության մեջ են Հաջի Բեքիր, Կոռուբաշ, Հայոց Ձոր գծի վրա: Պարզվում է, որ թուրքերը ծանր պարտություն են կրել Դիլիմանի մոտ: Այդ մասին հուշագրողը մեջբերում է.

«Արդարև», կը գրէ Արմենակ Եկարեան իր հուշերուն մէջ (էջ 320), «Իսպիլ պէյը կարևոր յաղթանակ մը տանելով՝ ետ մղած էր ռուսական ուժը: Սակայն հայ ազգի զօրավար Նազարբեկով, որ վեց ժամուան հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր, օգնութեան հասնելով՝ ռուսական պարտութիւնը մեծ յաղթանակի մը կը փոխէ և, Անդրանիկի հետ միասին, կը փճացնէ Տիլիմանի թրքական ուժերն ալ: Այս վերջինին մնացորդները, լեղապատառ, հազիւ Թուրքիա կ'ապաստանին: Թշնամին ձգած էր աւելի քան 20,000 սպաննուած և ռազմանիւթի հսկայ պաշար: Ճևտեթ այս անցուդարձերուն տեղեակ էր»⁴⁴:

Հետևաբար, վերջին օրերի՝ ապրիլի 25-28-ի, թուրքերի տարօրինակ եռուզեռը դրանով էր պայմանավորված:

Բացի այդ, Կովկասյան ճակատում Սարիղամիշի մոտ, Էնվեր փաշայի պարտություն կրած թուրքական բանակի զորքերը Ջնդեթ փաշայի հրամանով, քուրդ հրոսակների և մոլեռանդ ամբոխի հետ, հարձակվում են Վանի շրջակա հայկական գավառների ու գյուղերի վրա և սկսում են կոտորել հայերին, թալանել նրանց ունեցվածքը, ավերել հայկական շենքերը:

Թեպետ Վանի նահանգի մի շարք գավառներում (Շատախ, Հայոց Ձոր, Ալշավազ, Արճեշ, Գավաշ, Կարճկան), ինչպես նաև առանձին գյուղերում (Բելու, Աթանան, Ուլմ, Առեն, Ալյուր, Կեմ և այլն) գրեթե անգն գյուղացիները հարկադրված դիմում են ինքնապաշտպանության, սակայն՝ ապարդյուն, քանի որ բաց տարածության մեջ նրանք միմյանցից կտրված էին և բավական անկազմակերպ:

Այնինչ ռազմավարական առումով ամենաապահով դիրքերն ունեին Վանի Այգեստանն ու Քաղաքամեջը: Այնպես որ, նպատակահարմար էր հավաքվել և, ինչպես վանեցիներն էին ասում, «մի բռունցք դառնալ»:

Վանի ինքնապաշտպանության երրորդ և վերջին տասնօրյակը ևս հազեցած էր ծանր ու դաժան իրադարձություններով:

44 Նույն տեղում, 753:

Խոշապի, Հայոց Ձորի և Վանի շրջակայքի գյուղացիության մի ստվար մասը՝ ավելի քան 5000 հոգի, ապրիլի 6-ից սկսյալ նախընտրել էր մնալ Շուշանցի և Վարազի լեռնալանջերի ամուր դիրքերի մեջ: Այդ բազմահազար բազմությունը բաղկացած էր մեծ մասամբ անզեն գյուղացիներից, որոնց մեջ կային բազմաթիվ կանայք, երեխաներ և ծերեր: Շատ քչերն էին հնարավորություն ունեցել մի քանի օրվա պարեն վերցնել: Անհրաժեշտ էր պաշտպանել այդ գյուղացիներին թուրքական հարձակումներից: Այդպիսով կապշտպանվեր նաև Այգեստանը, քանի որ Շուշանցի և Վարազի գծը միակ բաց ճամփան էր Այգեստանի համար և ամենահուսահատական պահին, Շուշանցն ու Վարազն են որ վերջին ապավենը կարող էին դառնալ մարտնչող Այգեստանի համար:

Այդ օրերի Վասպուրականի շրջակա գյուղերի բնակչության ծանր և անելանելի վիճակի մասին են մեզ պատմել 1905 թ. Վանի Նարեկ գյուղում ծնված, հետագայում որբանոցներում մեծացած ականատես վերապրող *Սմբար Դավթյանը* հուզումով է հիշել այդ ողբերգական իրադարձությունները. «...1915 թ. թուրքերը սկսեցին հարձակվել: Գյուղերը մտան, եկան հասան մեր գյուղը, բարձրացան սարը: Մերոնք բարձրացան սարերը, կանայք, երեխաներս մնացինք գյուղում: Գնացինք մտանք եկեղեցին: Լաց, կոծ: Մեկ էլ շրջապատվեցինք թուրք զինվորներով: Եկան ժամի դարվազը խփեցին, մտան ներս: Հրաման կար՝ անգամ կրծքի տղա երեխաներին մորթել: Մերս իմ ականջները ծակեց, օղեր կախեց, աղջկա շորեր հագցրեց: Իմ երկու քույրերը արդեն մահացել էին: Մերս էր և մեր հարևանը՝ իր տղա երեխայով: Եկան ստուգեցին, հենց ստուգեցին, տեսան մորս կողքին հարևանի գրկին մի տղա երեխա, խանչալը խփին վզին, սպանեցին: Հարևանի կինը ընկավ վրեն, սկսեց լալ: Մերս էլ վրան ընկավ, ես ծվացի, բղավեցի, քսան-քսանհինգ տղաներ սպանեցին: Ինձ աղջկա տեղ դրեցին: Աղջիկներին հավաքեցին տարան: Մայրերը սկսեցին ծվալ: Դարպասի դուռը բաց էր մնացել: Տեսանք՝ մոտ քսան-երեսուն տղամարդ, քեռիս էլ՝ ոտքը կտրված, դրանց մեջն էր, լցրին վանքի գոմը բոլորին, նավթ լցրին ու վառեցին: Մերս դարդից մեռավ: Մենք մնացինք անտեր»⁴⁵:

Ականատես վերապրող *Մաքրուհի Սահակյանը* (ծնվ. 1907 թ., Վան, գ. Բժնկերտ) հուզումով է վերհիշել. «...1915 թվին մի պայծառ առավոտ շուտ Կոտո մամաս վերցնում է կուժը, որ իջնի Շամիրամի առվից ջուր բերի: Հորեղբորս կինը էդ օրը հաց էր թխում: Մերս հեռվից տեսնում է մոտեցող ձիավորներին՝ ձեռներին սվինները արևի տակ փայլփլում էին: Մանր ու պետ վանեցիները կտուրների վրա նայում են: Թուրքերը եկել կոլոնվել են մեր գյուղը, շրջապատել են, հանդիպած մարդկանց խփել, սպանել: Մերս, որ հեռվից տեսնում է էդ իրարանցումը, կուժը կտորում է, վազում է տուն: Տեսնում է՝ թուրքերը լցված են մեր տունը: Շուտ են տվել հացի խմորը գետնին, ամեն ինչ իրար խառնված: Երկու հորեղբորս կնիկներին և յոթ երեխեքին լցնում են մարագը: Իմ հորեղբոր կինը դուրս է փախչում երեխան ձեռքին, նրան բռնում սպանում են: Ես իննը տարեկան մի ախպեր եմ ունեցել՝ Մովսես անունով: Բեկի կնիկը տանում պահում է նրան. մենք էլ չտեսանք, տարան նրան թուրքացրին:

45 Սվազլյան, Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, 137 (վկ. 34):

Գեղեցիկ աղջիկներին գցում էին ձիու թարկը, տանում էին: Երեխեքին սվինների վրա հանում, գցում էին գետին՝ սպանված: Մորը գցում էին ձիու թարկը տանում: Մերս իր երեխան գրկում է, գնում է քեռու տունը: Ջահել հարսներին, որ ընկնում էին թուրքերի ձեռքը և չէին ենթարկվում նրանց, կուրծքը կտրում էին, գցում էին շներին: Իմ մի հորեղբորս խփել, գցել են Շամիրամի գետը: Մանուկ հորեղբորս էլ նմանապես սպանել են սարսափելի ձևով: Էդ բոլորը ես տեսել եմ իմ աչքերով, ու ամբողջ օրը մինչև հիմա աչքերիս առաջն է: Ես եմ եղել, Վարդանուշ քույրս, Ենոքը՝ հորեղբորս տղեն, հորեղբորս կնկան՝ Հասմիկին, սվինով սպանեցին մեր տան շեմին, հրացանի կոնդախներով խփում, գցում էին գետին: Քանի որ ընտանիքի հարստությունը մեծ հարսի ձեռքին էր լինում, էն էլ կապված էր նրա մեջքին, նրան սպանեցին, հաց թխելու թևոցները ճղճեցին, շորերը ճղճեցին, մեջքին կապած ոսկիները գտան, հանին, առին ու գնացին»⁴⁶:

Ականատես վերապրող *Միրակ Մանասյանը* նույնպես վերհիշել է ոչ միայն թուրքերի կողմից իրենց Կեմ գյուղի գյուղացիների ջարդն ու թալանը, այլև՝ իրենց փախուստը գյուղից, թե ինչպես գիշերները քայլելով իրենք մոտեցել են Վանին. «...Ես ծնվել եմ 1905 թվին, Հայոց ձորի Կեմ գյուղում, որը Վանից հեռու է տասնվեց կիլոմետր: ...1915 թ. մարտի 5-ին հուժկու հրետանու ձայն լսեցինք: Ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակ և գնաց, լցվեց եկեղեցի: Թուրքերն արդեն նախօրոք գորահավաք էին կազմակերպել և բոլոր երիտասարդներին հավաքել: Քանի որ երիտասարդ չէր մնացել, մերոնք ստիպված էին դիրքերը թողնել-գնալ հարևան գյուղերը: Մենք գնացինք Կյուկյանց հայկական գյուղը: Այնտեղ մի քանի հազար մարդիկ էին, մեզ տեղավորեցին մարագների մեջ: Ամեն օր թուրքերը բռնում էին հայերին և մեր աչքի առաջ կախում կամ մորթում էին: Դրանցից մեկն էլ իմ հորեղբայր Պետրոսն էր: Նա ունչպար էր: Երբ տեսանք Պետրոսին այդ վիճակում, մենք չճանաչեցինք: Մեզ առանձնացրին հատուկ մարագի մեջ: Դուռը փակեցին ու մեզ վրա պահակ նշանակեցին: Մենք այդ ահավոր դեպքերից սարսափած՝ ուզում էինք փախչել այդ գյուղից: Մարագում նույնիսկ անասնակեր չկար: Մեզ հաջողվեց դուրս պրծնել, գնալ գյուղ, մերոնց գտնել: Հաջորդ օրը բարձրացանք լեռները, որոնք շատ անտառախիտ էին: Մենք Քրոքըռ լեռան լանջին էինք: Մեր գյուղի դիրքն այնպիսին էր, որ մենք սարի լանջին էինք ապրում: Շաղբաթի ահռելի գետը և Շամիրամի ջրանցքն էին անցնում մոտից: Մենք բարձրացանք լեռան գագաթը, անտառի մեջ, տեսանք, թե ինչպես թուրքերը և քրդերը մեր անասունները, անկողիները, մեր սպիտակեղենները թալանում էին: Մենք տեսանք, որ ամեն առավոտ թուրքի լամուկները գալիս են, սկսում են կրակել ինչ-որ թիրախի վրա: Երբ թուրքերը հեռացան, մեր տղաները իջան ու մոտեցան, տեսան, որ այդ թիրախը իմ պապի գլուխն էր: Անխիղճ թուրքերը պապիս թաղել էին հողի մեջ կենդանի-կենդանի, գլուխը թողել էին դուրսը և կրակում էին անընդհատ: Երբ վերադարձանք գյուղ, պապիս մարմինը, որ արդեն քայքայված էր, մի կերպ թաղեցինք: ...Չեմ կարող մոռանալ 1915 թիվը, երբ մենք լեռներով, գյուղերով անցանք. մարտ ամիսն էր՝ անձրևային, բուք, սոսկալի ցուրտ: Վերջին գյուղը, որ

46 Նույն տեղում, 145-146 (վկ. 39):

Վարագ էր տանում, դա Բերդակն էր: Մենք այնտեղ տեսանք փողոցներում մերկ, սպանված մարդիկ, որոնք ուռել էին և նեխել: Հոտում էին: Մենք այդ բոլորի միջով անցանք դեպի Վարագ: Լուսաբացին Վարագի լեռներում թուրքերը, որ դիրքեր էին բռնել, մեզ տեսան և սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ժողովուրդը սարսափահար լաց էր լինում: Վարագը մեր սրբավայրերից մեկն է, որտեղ մի շարք եկեղեցիներ կան, Խրիմյան Հայրիկը այնտեղ դպրոցի տնօրեն է եղել: Մեզ տեղավորեցին գոմերում: Վարդապետները մեզ երկու հարյուր գրամ հաց էին տալիս՝ զրկելով իրենց բերնից: ...Մեկ-երկու ամիս այնտեղ մնալով՝ մենք փախչում էինք ու մոտենում Վանին: Միշտ գիշերով էինք գնում, քանի որ ցերեկը մեզ հետապնդում էին: Երբ Վանին մոտեցանք ու Քաղաքամեջ պիտի մտնեինք, թուրքերը կանգնեցին, սկսեցին տղամարդ փնտրել: Վանի հերոսները հեռադիտակով նայում էին, սկսեցին կրակել: Թուրքերից ոմանք ընկան, ոմանք փախան, և մենք ազատվեցինք, մտանք Վան:

...Վանում մեզ տեղավորեցին դպրոցի շենքում: Ամեն առավոտ Վանի փողային նվագախումբը նվագելով ման էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն Վանի ապստամբությունն սկսված էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացե՛ք փամփուշտներ հավաքե՛ք, բերե՛ք, որ նորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին: Հասավ օրը, երբ կոիմն ուժեղացավ Վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և Այգեստանը, և Վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը»⁴⁷:

Հետևաբար Խոշապի, Հայոց Ձորի և Վանի շրջակայքի գյուղացիության մեծ մասը կանայք էին, երեխաներ և ծերունիներ, որոնք հարձակվող թուրքերի ջարդերից և կողոպուտից ունեզրկվել էին՝ կորցնելով և՛ օթևան, և՛ ամեն ինչ: Մի քանի օրերի ընթացքում հին գաղթականներից բացի Այգեստանի փողոցները, պարտեզներն ու բակերը լցվում են հազարավոր նոր գաղթականներով: Այնպես որ, եթե մինչ այդ Վանն ուներ ընդամենը 23.000 հայ բնակիչ, ապա 1915 թ. ապրիլին քաղաքում արդեն կուտակվել էր ավելի քան 60.000 հայ:

Վանի դիմադրողական ինքնապաշտպանության Զինվորական Մարմինը, կանխագգալով այդ բոլորը, նախօրոք արդեն ստեղծել էր *Խնամարար Մարմին*, որն արդեն իսկ հոգում էր Վանի շրջակա գավառներից ու գյուղերից թուրքական կոտորածներից մազապուրծ փախստականների կարիքները: Այդ օրերին Այգեստանը գրեթե հաց չուներ, բայց իր բերնից կտրելով՝ նրանց էր բաժին հանում նաև շաքար, Օճառ և հագուստեղեն, իսկ Կարմիր Խաչի մի խումբ դեղագործներ և հիվանդապահներ զբաղված էին նրանց վարակիչ հիվանդությունները բուժելով: Հետևաբար, այդ փախստական հայերի ուտեստի, տեղավորման և առողջական կարիքները մասամբ մեղմացված էին: Նույնիսկ նրանցից ոմանք զենք ստանալով մասնակցում են ինքնապաշտպանությանը:

Մայիսի 2-ին կոիվը թափով վերսկսվում է, մանավանդ կատաղի է դառնում ոմբակոծությունը: Հաճի Բեքիրի և Թոփրակ Գալեի զորանոցների մոտ տեղադրված երկու թնդանոթներով թուրքերը ոմբակոծում են Այգեստանը, այդ թվում նաև՝

47 Նույն տեղում, 138-139 (վկ. 35):

ամերիկյան և գերմանական շենքերը և դրանց վրա ծածանվող դրոշակները⁴⁸:

Զինվորական Մարմինը որոշում է դիմել ճակատային հարձակման: Մայիսի 3-5-ին՝ երեք օր շարունակ, Վանի մեջ հրդեհ էր և կողոպուտ: Ըստ այդ հրահանգի, վանեցի խիզախ մարտիկներն երկու խմբի են բաժանվում և, զգուշորեն հետախուզելով թուրքական դիրքերը, քայլ առ քայլ մոտենում են այդ երկու գորանոցներին և, «Կեցցե՛» բացականչելով, ներխուժում՝ սպանելով սարսափահար փախուստի դիմող թուրքերին և հրկիզելով այդ զույգ կառույցները: Ջնդեթն արդեն փախուստի էր դիմել՝ մայիսի 3-ին թողնելով Վանի իտալական փոխ-հյուպատոս պր. Սպորտոնին ուղղված իր երկտողը, որտեղ շարունակում էր ստել՝ իր խայտառակ փախուստը պատճառաբանելով հետևյալ կերպ. «...Պատերազմական հարկադրությանց պատճառով քաղաքը կը թողում»⁴⁹:

Այնուհետև, վանեցի քաջորդիներն արշավում են դեպի Վանի բերդի պարիսպների տակ տարածվող թուրքական բարբարոսության բանտը, որպեսզի ազատեն կալանավորված անհաշիվ հայ մտավորականներին ու գործիչներին, սակայն այնտեղ բացի վախից ծվարած թուրք ծեր պահակներից ոչ մի կենդանի շունչ չէր մնացել: Վերջին պահին, իրենց փախուստից առաջ, թուրքերը հասցրել էին հայ բանտարկյալներին շղթայված դուրս բերել և բոլորին դաժանորեն ոչնչացնել:

Հերոսամարտի ընթացքում վանեցի մարտիկները ևս գերեվարել էին բազմաթիվ անգն թուրք բնակիչների՝ կանանց, ծերերի, լքված երեխաների, բայց նրանց վրա զենք չեն բարձրացրել, այլ ընդհակառակը՝ բոլորին հանձնել են ամերիկյան և այլ մարդասիրական խնամատարություններին՝ բարոյապես տարբերվելով թուրքերից. «Մայիս 3ի գիշերը, Մայիս 4ը և Մայիս 5ը, ամբողջ երեք օր, ամբողջ Վանի մեջ հրդեհ էր և կողոպուտ... Կը կողոպտուէր ու կը հրդեհուէր այն ամէնը, ինչ-որ երէկի բարբարոս թշնամին խլած էր հայերէն: Այդ հրդեհումներն ու կողոպուտները որքան ալ տարերային ըլլային, սակայն ունէին և քաղաքական իմաստ: Ամէնէն առաջ անհրաժեշտ էր կերակրել շուրջ 40,000 սոված գաղթականութիւն, որուն հայրենի գիւղը կողոպտուած էր մինչև վերջին թելը:

Անհրաժեշտ էր նաև ոչնչացնել թրքական ամրությունները – զօրանոցները, ոստիկանատուները, դիրքերը, կառավարչատունը, որպեսզի թուրքը որևէ անակնկալի պահուն չենարան չունենար այլևս: Անհրաժեշտ էր կողոպտել և հրդեհել թրքական թաղերը, որպեսզի թուրք ազգաբնակչությունը այլևս վերադարձի յոյսեր չկապեր Վանի հետ: Թուրք ժողովուրդի բնակավայրը ավելի անդին, Անատոլուի խորերը պիտի ըլլար, բայց ոչ Հայկական Այգեստանը»⁵⁰:

Բնորոշելու համար հաղթական վանեցիների այդ օրերի սրբազան խանդավառությունը մեջբերենք Վանի ինքնապաշտպանության մարմնի վերջին կոչն ու դիմումն ուղղված հայ ժողովուրդին.

«Հայ ժողովուրդ,

Ահա կը բոլորենք մեր ամսօրեակը – ամսօրեակը պայքարի ու փառքի, մահուան ու

48 Ահարոնեան, *Յուշամարտն Մեծ Եղեռնի*, 761:

49 Նույն տեղում, 766:

50 Նույն տեղում, 767:

յարութեան մեր ցեղին: Ամսօրեակը նաև հայութեան առաջին և պայծառ գարունին:

Ամիս մը առաջ, այսօր, երբ թշնամին վատաբար կռիւ յայտարարեց քաղաքակրթութեան և արդարութեան դէմ, մե՛ր դէմ, մենք հաւատքով փարեցանք մեր գէնքին և մեր հոգիին խորերէն զգացինք, որ յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ այս կռուին մէջ, վասնզի մեր կռիւը խաւարին դէմ էր. տգիտութեան ու բռնութեան դէմ՝ ճշմարտութեան ու արդարութեան համար:

Եւ վերցուցինք զէնքը, կուրծք տալու համար թշնամիի գնդակներուն և ռումբերուն, որոնք կու գային վերջնական հարուածը հասցնելու մեր կորացած մէջքին...

...Եւ մեր հերոսական ու պատմական մարտնչումներու ընթացքին՝ *հէ մէկ տեղ և հէ մէկ վայրկեան* թշնամին չտեսավ մեր զինուորը պարտուած և մեր դիրքը լքուած:

Ամսօրեայ պայքարը, զոր տարանք փառքով ու պատուով, այսօր իր կատարելութեան մէջ կը վայելենք ահա մեր յաղթանակներով արբած հայ ժողովուրդին հետ:

Մեր զինուորի արի ու անասան դիմադրութիւնը ամէն տեղ թշնամիին զգացնել տուաւ, որ մեր երակներուն մէջ չէ դադրած, կը հոսի տակաւին արիւնը ազատութեան ու կռուի, և այդ աստուածային արիւնն է, որ աղմկ այոյզ ու սրբանուէր բռնկումով, գիտէ գլխապտոյտ ու անձնատուր փախուստի մատնել երէկի ամբարտաւան ու ամէնազօր, բայց այսօրուայ վախկոտ ու ստրուկ թշնամին...

Երեք օր է ահա, որ յաղթանակի խնթութիւնը բռներ է մեզ... Զօրանցներու գեղատեսիլ հրդեհներու և բոլոր դահճապետներու որջերու ճարճատումներու առջև մենք կեցած ենք հիացումով ու արբած...:

...Եւ այսօր, երբ փառաւոր պայքարն է մեր ետին, լիակատար յաղթանակն է որ կ'ապրինք և վերջնական ազատութիւնն է մեր առջև, մենք գիտակցութիւնը ունինք աւելի երջանկաբեր ու պայծառ հանգրուաններու մեր հուսառատ ու երազող ցեղին համար...

Մեր հերոսական կռիւներով մենք արդէն հիմը դրինք այն հոյակապ ազատութեան, որուն երազեցին մեր հանճարները մեր ժողովուրդին հետ, որուն համար երեսօրեայ կռիւներով միլիոնաւոր կեանքեր զոհաբերեցինք և որո՞ւ առաջին արշալոյսը կը ծագի ահա բախտաւոր Վասպուրականի հպարտ լեռներուն վրա...

Այսօր, ուրեմն, տօնն է, ո՛չ միայն մեր ամսօրեայ պայքարին և յաղթանակներուն, այլեւ նախատօնը Հայկական Ազատութեան բոլոր բռնաւոր լուծերէն, բոլոր յօշոտող ճիրաններէն...

Կեցցե՛ Հայկական Ազատութիւնը,

Փանք ինկածներուն,

Կեցցե՛ Վասպուրականի մարտնչող երիտասարդութիւնը,

Կեցցե՛ Հայկական բանակը...

Վասպուրականի Հայ ինքնապաշտպանութեան ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ,

6 Մայիս, Վան-Այգեստան»⁵¹:

«Մայիսի 6ի առաւօտեան, հայ կամաւորական հեծելազունդի շղթան կը ձգուէր Շահպաղի գիւղի սպիտակ բլրակներուն վրայ և տակաւ կը մօտենար Այգեստանի

51 Նույն տեղում, 768-769:

դոտներուն: ...Վանի ամբողջ հայ ժողովուրդը սրտատրոփ կը սպասէր իր հարազատներու առաջին հանդիպումին, գրկախառնումին և համբոյրին: Հսկայական տարածութեան մը վրայ, շար ի շար, կանգնած էին Այգեստանի հերոսամարտը կերտող մարտիկները, մազեր տորճանակներով և հրացաններով զինուած: Հոն էին նոյնպէս բանուորներ, արհեստաւորներ, առևտրականներ, գիւղացիներ, ուսանողներ, մտաւորականներ, աշակերտներ, անէնը, ամէնը: Այգեստանի ամբողջ ժողովուրդը, կիս ու աղջիկ, ծեր ու մանուկ, բնիկ թէ գաղթական:

Մարտիկներու և ամբոյսի առջև կանգնած էր Զինուորական Մարմինը, Վան-Վարժապետանոցի աշակերտութիւնը, Այգեստանի բոլոր յաղթանակներն աւետող իր «Փանֆառ»ով, որ յուզումնասարսուռ շեշտներով կը նուագէր է «Մեր հայրենիք»ը...

...Կամաւորական հեծելազունտը մօտեցած էր արդէն՝ երբ վաթսուն հազարի հասնող ժողովուրդը լիաթոք կեցցէ կը գոռար...: Կամաւորական գունդը իր հերթին, հիացիկ ու բերկրանքէ զինով, կը փոխադարձէր իր ողջոյնները հերոսական Վանին ու Վանեցիին:

...Եւ ալ անկէ ետք համբոյրներ ու աղօթքներն էին, որ կը պոռթկային բոլոր շրթներէն, բոլոր սիրտերէն... Ծաղիկները, Վանի մայիսեան սքանչելի կարմիր ու սպիտակ ծաղիկները, որոնք ոչ մէկ երկնքի տակ այնքան առատ են, որքան Այգեստանի մէջ, կը պնէին ամբողջ ճանապարհը, կը պսակէին հայ կամաւորներու ճակատները...

Ու յաղթական թափօրը կը շարժուէր դէպի Այգեստանի հայկական թաղերը»⁵²:

Այսպիսով, վանեցիները հաղթեցին, քանի որ.

- Ընդհանուր վտանգի դեմ միասնաբար և համերաշխ գործի անցան Հայկական երեք կուսակցությունների պատկանող գիտակից անձինք, որոնք ընտրեցին, ղեկավարեցին միասնական Զինվորական Մարմինը:
- Իր հերթին Զինվորական Մարմինը պատասխանատվության բարձր գիտակցությամբ կազմակերպեց բնակչության զինված դիմադրությունը՝ ծրագրեց, որոշեց, ուղենշեց ռազմավարական գործընթացը, իսկ քաջարի վանեցիները միասնական կամքի ուժով իրականացրին այդ բոլոր որոշումները:
- Տեղեկատու Դիվանն անընդհատ լրատվություն էր ուղարկում Զինվորական Մարմնին, որն անմիջապես արձագանքում էր գործնական կոչերով, օգտակար խորհուրդներով և կամ՝ անձամբ օգնության հասնելով թեժ կովի վայրը:
- Բարձր գնահատելով ժողովրդի հզոր ուժը՝ Զինվորական Մարմինը մշտապես կապ էր պահպանում ինչպես քաղաքի, նույնպես և գավառների վանեցիների հետ՝ հորդորելով չհուսահատվել և բարձր պահել ազգի ոգու արիությունը, որը և դարձավ հերոսամարտի հաղթանակի գրավականը:

Տպավորված պատմական այդ բացառիկ իրադարձություններով, հետագայում՝ նույնիսկ տարիներ անց, ականատես վերապրողները ևս հուզումով և հպարտության զգացումով վերհիշել ու մեզ են պատմել իրենց տեսածն ու զգացածը, ինչպես *Պարբերիկ Սարոյանը*. «...Մայիսի 5-ին, երբ հաղթանակը եղավ, թուրքերն սկսեցին փախչել նավակներով՝ ծովի վրայից: Նրանք փախցնում էին իրենց ընտանիքներին:

52 Նույն տեղում, 769:

Հաղթական վանեցիները մեծ նվազախմբով Այգեստանից եկան Քաղաքամեջ և միմյանց սկսեցին համբուրել: Այգեստանը Քաղաքամեջից հեռու էր չորս-հինգ կիլոմետր տարածությամբ: Հետո ռուսական զորքը մոտեցավ Վանին: Հայրս ինձ բարձրացրել էր իր ուսին, որ ես լավ տեսնեմ: Վերջապես լսվեց ձիերի դոփյուն: Առաջին հերթին Վանին մոտեցավ Անդրանիկը, հետո՝ Դրոն, Համազասպը, Գայը»⁵³:

Իսկ ականատես-վկա *Սիրակ Մանասյանը* շարունակել է վերհիշել. «...Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է Վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ: Մայիսի 6-ին Վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Անդրանիկ փաշայի ղեկավարությամբ: Երբ ուրախություն էր համատարած, մեզ մոտեցավ մի ռուս օֆիսեր և նկարեց՝ ես էի, մայրս էր և եղբայրս»⁵⁴:

Ականատես վերապրող *Մանվել Մարությանը* ևս վկայել է. «...Քսանհինգ-երեսուն օր կյանքի և մահվան կռիվ տեղի ունեցավ: Վանեցիները կռվեցին տասնհինգ հազարանոց թուրքական կանոնավոր զորքի և քյուրդ ամբոխի դեմ, բայց դիմադրեցին: Պատանիներ կային, որ թնդանոթ էին նետում, պատրույգով էին նետում, տասը կիլոգրամ վառոդ կար մեջը: Պատրույգը հանում էին, տանում էին, որ նորից լցնեն: ...Ռուսական բանակը մոտեցավ: Առաջ կամավորական բանակը մտավ, և մենք փրկվեցինք: Եթե նրանք չգային, մենք էլ Ուրֆայի, Շապին-Գարահիսարի նման կոչնչանայինք: Մենք՝ երիտասարդներս, գնացինք կամավորներին դիմավորելու»⁵⁵:

Վանի հերոսամարտին ականատես մեր բոլոր վերապրողները հետագայում հպարտության զգացումով են պատմել անջնջելի դրվագներ պատմական այդ փառահեղ իրադարձության մասին:

Իսկ Վանի շրջակա գյուղերում թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Երբ ռուսական զորքերը մոտենում են Վանին, նրանց ետևից նաև հայ գրողներ՝ Հովհաննես Թումանյանն ու Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, ականատես են դառնում սահմոկեցուցիչ տեսարանների. «...Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանն իր հուշերում, - գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա...: Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Ծողոմների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծողոմներին...»⁵⁶:

«...Բնականաբար, եթե Վանում ինքնապաշտպանության չդիմեն, վանեցիները

53 Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, 144 (վկ. 38):

54 Նույն տեղում, 139 (վկ. 35):

55 Նույն տեղում, 133 (վկ. 32):

56 Հովհաննես Թումանյան, *Երկերի ժողովածու վեց հատորով*, հ. 6 (Երևան, «Հայպետհրատ», 1959), 212-213:

նույնպես պիտի նահատակվեին»⁵⁷, - ասել է հետագայում Հայաստանի ճարտարապետների միության նախագահ դարձած, Վանա երգերի սքանչելի կատարող, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս *Վարազդար Հարությունյանը* (ծնվ. 1909 թ., Վան, Այգեստան): Իսկ նրա եղբայրը, հետագայում Գյումրու թատրոնի վաստակավոր դերասան դարձած *Արծրուն Հարությունյանը* (ծնվ. 1907 թ., Վան) ավելացրել է.

«...Ինքնապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում...»⁵⁸:

Ուստի, Վանում, Շատախում և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը իթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբոստացող արևմտահայության ազնիվ պոռթկումն էր, նրա բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհի մեծ տերություններին: Այդ է վկայում սան ժողովրդական երգը, որը հաղորդել է վանեցի ականատես վերապրող, ԵՊՀ-ում քիմիայի վաստակաշատ դասախոս, ԲՈՒՀ-ական մի շարք դասագրքերի հեղինակ, դոկտոր, պրոֆեսոր *Աղասի Քանթանյանը* (ծնվ. 1904 թ., Վան).

«Ա՛խ, Վասպուրական, տխուր Հայաստան,
Անթիվ հերոսներ քեզմե զոհվեցան,
Ահեղ կռվի մեջ այնքան դիմացան,
Ի սեր ազգության նահատակվեցան:

Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն...»⁵⁹:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ Ամերիկան չմիջամտեցին, այլ՝ դիտորդի դերում էին:

Ականատես վերապրող *Երվանդ Շիրակյանը* մանրամասն անդրադարձել է նաև հետագա պատմական իրադարձություններին. «...1915 թ. ապրիլի 6-ից մինչև մայիսի 4-ը մենք պաշտպանվում էինք շատ հաջող: Մայիսի 4-ին ռուսական զորքը մտավ Վան, որի մեջ էր վեց հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակը՝ Ջորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ: Ռուսական ղեկավարությունը ընտրեց Վանի ղեկավար Արամ Մանուկյանին: Այսպես ապրեցինք մինչև հուլիսի սկիզբը»⁶⁰:

Իսկ *Սիրակ Մանասյանը* ավելացրել է. «...Այդ ժամանակ սկսում է Ռուսաստանի հեղափոխությունը, որը հարկադրեց ռուսական զորքին ետ վերադառնալ Ռուսաստան, որոնց հետ նաև շատ գաղթականներ՝ դեպի Հայաստան»⁶¹:

Ապա ականատես վերապրող *Երվանդ Շիրակյանը* շարունակել է. «...1915 թ.

57 Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, 162 (վկ. 48):

58 Նույն տեղում, 147 (վկ. 40):

59 Նույն տեղում, 619 (վկ. 628):

60 Նույն տեղում, 147 (վկ. 41):

61 Նույն տեղում, 139 (վկ. 35):

հուլիսի սկզբին ռուսական ղեկավարությունը կարգադրեց հայերին գաղթել: Վանեցիները ընդհանուր ժողով կազմակերպեցին, որտեղ բոլոր ելույթներն ունեցան երիտասարդները, որոնք չէին համաձայնվում գաղթել, բայց և այնպես մեծերը համաձայնվեցին»⁶²:

Ականատես վերապրող *Պատրիկ Սարոյանը* նշել է. «...Հուլիսի 15-ին գեներալ Նիկոլանը պահանջում է, որ հայերը գաղթեն, որ թուրքական զորքը հսկայական ուժ է ստացել և հարձակման է պատրաստվում: Հայ ղեկավարները՝ Արամ Մանուկյանը, Արմենակ Եկարյանը և այլոք, հրաժարվում են գաղթել և ասում են գեներալ Նիկոլանին. «Մենք առանց օգնության հաղթեցինք, մենք ունենք կամքի ուժ, որ պաշտպանենք մեր երկիրը», բայց Նիկոլանը և Անդրանիկը, որպես ղեկավար, ռուսների հետ համաձայնվում են նահանջել: Տիրեց իրարանցում»⁶³:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց հետ Արևելահայաստան են գաղթում նաև Վանի, Շատախի, Սասունի, Մուշի, Բիթլիսի, Շապին-Գարահիսարի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայերը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատված թողնում են իրենց երկիրը՝ իրենց հազարամյա պատմական բնօրրանը, ու, մղկտալով, ընկնում են գաղթի ճամփան: Այդ աննկարագրելի ազգային մեծ վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խտացրել մշեցի վերապրող օժտված *Շողեր Տոնյանը* (ծնվ. 1901 թ.).

«Անտեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան...»⁶⁴:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր:

Վանեցի *Վարդուհի Փոթիկյանը* (ծնվ. 1912 թ.) ցավագնորեն է վերհիշել այդ սարսափելի թոհ ու բոհը. «...Ա՛խ, իմ դուռնանը չտեսնա էդ օրը: Վու՛յ, սև ըլեր էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախնք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը նեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քրդերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ոտները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՛րը անասունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճշում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...»⁶⁵:

Գաղթի ահավոր տպավորությունների անմիջական ազդեցության տակ է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատկերավոր երգը.

«...Բերկրու Սև Սարից թուրքը իջավ ցած,
Հազար-հազարով դիակներ փովան.
Վերան ըլնես դու, Բերկրու անկուշտ գետ,

62 Նույն տեղում, 147-148 (վկ. 41):

63 Նույն տեղում, 144 (վկ. 38):

64 Նույն տեղում, 630 (վկ. 653):

65 Նույն տեղում, 166 (վկ. 54):

Հազար-հազարով արյուն խմող գետ»⁶⁶:

Մարդկային անհաշիվ զոհեր տալով՝ փոշու ամպերի միջով տխուր ու տրտում առաջ էր շարժվում ուժասպառ ու տառապած մարդկանց հեղեղը: Վանեցի վերապրող *Վարսենիկ Աբրահամյանը* (ծնվ. 1905 թ.) հետևյալ ողբն է հյուսել.

«...Սայլեր էկան երերալեն,
Մայրեր էկան մրմռալեն,
...Ավերեցին ու քանդեցին,
Ցավ ու դարդը մեզ թողեցին,
Գարուն բացվեց, գարուն էկավ,
Անձրևի տեղ արյուն էկավ...»⁶⁷:

Վերոհիշյալ ականատես *Աղասի Բանքանյանին*, երբ խնդրեցի պատմել իրենց գաղթի մասին, նա, հուզումով և արցունքներով վերապրելով իր անցյալը, ասաց. «...Մենք մինչև Իգդիր հասնելը տասը օր ճանապարհի անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցեխերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ճանապարհին քրդերը հաճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդի-մահու կամուրջի մոտ (Բերկրի), որտեղ կուտակում էր տեղի ունենում: Այդ կամուրջից ինչքան մայրեր երեխաներին գրկած՝ ջուրն են նետվել, որ թուրքերի ձեռքը չընկնեն: Ճանապարհին ուլքեր սպանվում էին, ուլքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում՝ ոչ: Անթաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ ստացել եմ տխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է»⁶⁸:

Ականատես-վերապրող *Ղազար Գևորգյանը* (ծնվ. 1907 թ., Վան) ևս մանրամասնորեն վերհիշել է գաղթի ճամփի դժվարությունները և ռուս կազակների ցուցաբերած աջակցությունը. «...Այսպես հայ գաղթականությունը գավառ առ գավառ, գյուղ առ գյուղ, իրենց հարազատներով ու բարեկամներով դանդաղ շարժվում էր՝ առանց իմանալու վերահաս վտանգը: Գաղթականների որոշ մասը կամուրջն անցնելով՝ հասել էր Բերկրի բաց դաշտը, իսկ մյուս մասը դեռ դանդաղ առաջանում էր. կամուրջը նեղ լինելու պատճառով հերթով էին անցնում:

Արևմուտք էր: Հասկարծ կիրճի հարավային կողմից լավեց հրացանների կրակոց, և զիլանցի քրդերի լուրն հնչեց՝ խփեք, հայ խփեք: Նրանք կամուրջի ելքը կտրեցին: Ոմանք էլ քարավանի ետևից եկողների ճամփան կտրեցին, իսկ զիլանցիների որոշ մասը թաքնված ժայռերի հետևում՝ կրակում էր անցնող գաղթականների վրա՝ հույս ունենալով, որ նրանք անցնելով ինքնապաշտպանության՝ կթողնեն իրենց ունեցվածքը և իրենք էլ կհափշտակեն: Սակայն Վանի նահանգի հերոս ժողովուրդը, որը կարողացել էր մինչև այդ պաշտպանել իր պատիվը համիդյան ավազակախմբերից, մեծ զոհեր տալով չհուսահատվեց: Բայց եղան նաև մարդիկ, որոնք իրենց նետեցին

66 Նույն տեղում, 583 (վկ. 438):

67 Նույն տեղում:

68 Նույն տեղում, 135 (վկ. 33):

Բանդիմահու սրընթաց ալիքների մեջ՝ հույս ունենալով անցնել մյուս ափը, սակայն ալիքները տարան նրանց:

Զինված կամավորները անմիջապես դիրքավորվեցին: Սակայն քրդերը նախօրոք մտածված ամրացել էին քարաժայռերին, ունենալով բարձր դիրք և միևնույն ժամանակ անտեսանելի կրակում էին անգոր գաղթականների վրա: Շատերը զոհվեցին: Զոհվեցին նաև անասունները: Այսպես տևեց երկու ժամ, մինչև որ օգնության հասավ Բերկրի գյուղում հանգստացող կազակական մի կայագոր: Կամուրջն ազատվեց: Այդ գիշեր առանց հանգիստ առնելու գաղթականությունը շարունակեց իր ճանապարհը: Կարծես բախտը մեզ ժպտաց: ...Անցնելով կամուրջով, կիրճում մենք ականատես եղանք մեր գաղթական հարազատների դիակներին: Թե ինչպիսի տեսարան էր, սոսկալի է անգամ վերհիշել, չնայած որ հայը այդպիսի տեսարանների շատ է արժանացել թուրք բարբարոսների կողմից: ...Անցնելով Բանդիմահու կամուրջը, մենք մեզ զգացինք կարծես ազատ վտանգներից: Մի քիչ հանգիստ առանք, որպեսզի ուժ հավաքենք գալիք ճանապարհի համար»⁶⁹:

Միրակ Մանասյանը ևս վերհիշել է գաղթի ճամփի դժվարությունները և ռուս սահմանապահների աջակցությունը. «...Գաղթեցինք դեպի Հայաստան: Ճանապարհն անցնում էր խոր ձորերով և ահռելի գետերով: Այդ ժամանակ նորից թուրքերը ուզում էին կտրել մեր ճանապարհը: Մենք կորուստներ տվեցին հայերը՝ այդ գետերի կամուրջների մոտ: Ժողովուրդը խռնված, անասունները ևս, մայրը գցում էր երեխային, ինքը գետն էր նետվում: Վերջը մեր կամավորական ջոկատների օգնությամբ, փշրված, սոված, ծարավ անցանք Արևելյան Հայաստան: Առաջին հանգրվանը եղավ Օրգովի ռուսական սահմանապահների մոտ: Այդտեղ մեզ շատ լավ դիմավորեցին ռուս սահմանապահները: Մեզ լավ ընդունեցին, հաց տվեցին, կերակրեցին»⁷⁰:

Արծվիկ Թերզյանը (ծնվ. 1909 թ., Վան) և հետագայում գիտությունների թեկնածու դարձած իր փոքր քրոջ՝ *Արմիկի* (ծնվ. 1912 թ., Վան) հետ երախտագիտությամբ են հիշել ռուս զինվորների մարդկային վերաբերմունքը. «...Մենք ութը հոգի էինք գաղթի ժամանակ: Ճանապարհը շատ դժվար էր, բոլորը հոգնած էին, սոված: Ճամփին մեռածներին թողնում էինք ու առաջ անցնում, քանի որ թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Ռուսական զորքը մեզ տիրություն էր անում: Սովսարի բաժանեցին: Մենք մնացինք անտեր, անտիրական: Որք մանուկներին հավաքում էին, ինձ ու քրոջս՝ Արմիկին ևս դրեցին փակ սայլի մեջ ու տարան նախ՝ Իգդիր, ապա՝ Անիպեմզա, հետո՝ Երևան. Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ էր մեր մանկատունը, որի ղեկավարն էր օրիորդ Ազնիվը: Այդ մանկատունը Ամերկոմի մանկատունն էր»⁷¹:

Մանկատանն է մեծացել նաև Հայաստանի ժողովրդական արտիստուհի, հայկական երգերի դասական կատարող *Շողիկ Մկրտչյանը* (ծնվ. 1911 թ., Վան, գ. Ընծակ): Ես նրան հանդիպել եմ իր կյանքի վերջին օրը: Նա անկողնային հիվանդ էր: Երբ իմացավ իմ այցելության նպատակը, նրա հյուծված դեմքի վրա ժպիտ երևաց,

69 Նույն տեղում, 149-150 (վկ. 42):

70 Նույն տեղում, 139 (վկ. 35):

71 Նույն տեղում, 163 (վկ. 49):

ուրախացավ, կարծես նոր ուժ ստացավ, ուղղվեց, նստեց անկողնում և սկսեց վերհիշել, թե ինչպես թուրքերը գյուղում կախել են իր պապին, ապա կտրել հոր լեզուն, և նա տեղն ու տեղը մահացել է: Ապա նա վերհիշեց գաղթը. «...Ինձ նստեցրել էին գոմեշի մեջքին: Հիշում եմ, երբ ես գոմեշի մեջքի վրայից ընկա գետի ալիքների մեջ, հորեղբայրս ճարպիկ էր, իսկույն նետվեց ջրի մեջ և ինձ ազատեց: Հետո ինձ դրեցին ֆուրգոնի մեջ, ուր ինձ նման փոքր երեխաներ կային, մի քանիսը հիվանդ էին, մի քանիսը մահամերձ: Էսպես հասանք Իզմիր...: Նրանք էլ ինձ հասցրին Ալեքսանդրի, այսինքն՝ Լենինականի մանկատունը: Էնտեղ մեզ պահում էին ամերիկյան որբանոցում: Ժամանակները վատ էին՝ սով էր, համաճարակ էր: Կիսաքաղց մեծացա ուրիշ որբերի հետ: Ինձ հետ էին Շիրազը, Նայիրի Զարյանը, Խաչիկ Դաշտենցը, Սամսոն Գասպարյանը և ուրիշներ: Ես որբանոցում աչքի ընկնող երեխա էի. երգում, պարում էի ու բոլորին զբաղեցնում: Բոլորն ինձ ասում էին «Շողշողուն Շողիկ»:

...Մանկատան վարիչի սենյակում ինձ ուզեցին լսել կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանն ու հայտնի երգիչ Տիգրան Նալբանդյանը: Ես երգեցի, հուզումով ու արցունքոտ աչքերով՝ մտաբերելով իմ կորցրած ծնողներին ու հայրենի վայրերը:

...Նրանք ինձ վերցրին, բերեցին Երևան: ...Իմ երգերով հմայվել են շատ-շատերը, այդ թվում՝ Եղիշե Զարենցը, Աղասի Խանջյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Հրաչյա Աճառյանը, որոնք ինձ օգնել են՝ ամեն մեկը յուրովի: Նաև ելույթներ եմ ունեցել տարբեր հանրապետություններում, նույնիսկ Կրեմլում եմ երգել Ստալինի, Անաստաս Միկոյանի և մյուս մեծերի համար՝ հայ երգը մատուցելով նաև օտարներին: Եվ բոլորը հմայված լսում էին, նույնիսկ աչքերից արցունքներ թափում, քանի որ իմ երգի մեջ հնչում էր իմ հայ ժողովրդի վիշտն ու տառապանքը: ...Թուրքերը ուզեցին ջարդել, փշրել հայ ժողովրդին, հոգեբանորեն կոտրել նրա կամքը, բայց նորից հայ երգը հնչեց, հայ ձեռքերը կառուցեցին...»⁷²:

Հաջորդ օրը նրա դուստրը՝ Ժաննան, հայտնեց, որ իր մայրը շատ գոհ ասել է. «Ես իմ պարտքը կատարեցի...» և փակել է աչքերն ընդմիշտ:

Արժանահիշատակ իմ բոլոր ականատես վերապրողները զգացել են պատասխանատվության գիտակցություն և տարիներով, տասնամյակներով իրենց հիշողության մեջ անթեղած հուշերն են ինձ հաղորդել որպես սրբազան խոստովանանք:

Այնուհետև ականատես վերապրող *Մանվել Մարությունը* շարունակել է հետագա պատմական դեպքերի ընթացքը. «...Վերջապես հասանք Երևան: Նորքում մի տուն վարձեցինք: Բոլորս տիֆով հիվանդացանք: Եղբայրներիցս մեկը մեռավ: Ամեն մարդ անոթի էր: ՀՕԿ-ը Հովի. Թումանյանի գլխավորությամբ ղեկավարում էր օգնության գործը: Կերակուր, հագուստ էին բաժանում: Ողջ մնացողներս հագիվ սկսել էինք շունչ քաշել, երբ նորից սկսվեց թուրքական արշավանքը: ...Թուրքերը արշավում էին Արևելահայաստանի վրա: Արդեն տասնչորս կիլոմետր էր մնում, որ հասնեին Երևանին: Նրանք գրավել էին Արաքսի կամուրջը, քիչ էր մնում մտնեին Երևան: Այդ մահու կենաց կոիվ էր: Եթե Վանի հերոսամարտը ինքնապաշտպանություն էր, ապա այստեղ՝ զինվորական քարտեզով բաց դաշտի կոիվ էր: Արամ Մանուկյանին

72 Նույն տեղում, 163 (վկ. 48):

ընտրեցին դիկտատոր: Նա կազմեց բանակ: Մեկ շաբաթ վարժեցնում էին, դրկում էին ճակատ: Իսկ մենք արդեն վարժ էինք: Սկսվեց Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը: Հայ ժողովուրդը նորեն դիմադրեց: Բոլոր խմբապետները՝ Նժդեհը, Մեպուհը, Դրոն, իրենց բանակները բերին: Դիրքեր փորեցին: Կիները թխում էին, կերակուր էին պատրաստում: Աղջիկները սափորներով ջուր էին հասցնում կովողներին: Հարուստի կանայք գլուխնին շոր կապած՝ վիրավորների վերքերն էին կապում: Արդեն գաղթականներն էին հիմնական կովողները՝ տարոնցիները, մշեցիները, վանեցիները, որոնք սպայական կազմն էին: Հրճվանք էր անկախության գաղափարը, որը իրողություն էր: Ճիշտ է, մենք գրեթե սոված էինք, բայց մեր հոգին կուշտ էր և քաղց չէինք զգում: Թուրքական զինված բանակը անխնա հարձակվում էր, իսկ մենք զենքի պակաս ունեինք: Մենք՝ աշակերտներս, ուզեցինք ընդունվել բանակի մեջ: Մեզ տարան Սարդարապատի ճակատ, բայց մենք ստիպված էինք սպասել, մինչև մեկը սպանվի, որ հրացանը վերցնենք: Արամ Մանուկյանն պատգամ հղեց. «Կմաք դաշտում, կամ՝ կվերադառնաք հաղթական վահանի տակ, կամ՝ վահանի վրա»: Հայ ժողովուրդը կովեց կատաղի կերպով: Ինձ պես շատ տղաներ կային: Ես քսանհինգ հոգիանոց խումբ ունեի: Քսանհինգից յոթը վերադարձան, չորսը վիրավորվեցին, տասնչորսը՝ սպանվեցին: Թշնամին պարտվեց, և մայիսի 28-ը որպես հաղթանակի օր նշվեց»⁷³:

Սակայն վանեցի ականատես վերապրողները ոչ միայն մանրամասն նկարագրել են պատմական այդ և հետագա իրադարձությունները, այլև հանգել են որոշակի եզրակացությունների: Ինչպես կուսակցական բարձրագույն կրթություն ստացած *Վարդգես Ալեքսանյանը* (ծնվ. 1911 թ., Վան) նշել է. «...Մտածում եմ ես հաճախ, հարյուր հազար հայ որբեր որտեղից առաջացան: Ինչու՞ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան թույլ տվեցին, որ այդքան հայ սպանվի, որ այդքան որբեր անտեր, անտիրական մնան: Էդ որբերից էին գեներալ Սաֆարյանը, գնդապետներ և շատ ուրիշ մեծ մարդիկ: ... Ես եկել եմ Արևմտյան Հայաստանից: Թուրքը ուզեցել է Հայաստանին տեր դառնա, և Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի թույլտվությամբ Արևմտյան Հայաստանը անցավ թուրքին»⁷⁴:

Վերոհիշյալ *Թովիկ Բաղդասարյանը* (ծնվ. 1901 թ., Վան, Հայոց Զոր, գ. Հնդստան) ևս իր հուշ-վկայությունն ամփոփել է եզրակացնելով. «...Թուրքիայի ամենից բանիմաց ժողովուրդը հայերն էին, որ բարձր մշակույթ ունեին՝ ճարտարապետները, երաժիշտները, առևտրականները հայերն էին: Հայերի ինքնավարությունից խուսափելու, նոր Բուլղարիա չստեղծելու համար նրանք ամեն կերպ ուզեցին հայերին վերացնել: Թուրքերի նկատմամբ մեր վերաբերմունքն այն է, որ մենք երբեք չենք մոռանա կատարվածը: ...Մենք մեր սերունդներին պետք է ավանդենք, որ մեր իրավունքները պահանջենք, մեր հողերը ետ տան: Նրանք մեր չորս հազար եկեղեցիներն են քանդել: Հազարավոր մարդիկ են կոտորել: Ապրիլի 24-ը մեզ համար սրբազան օր է: Մենք ընտանիքով՝ որդիներով, թոռներով, ծոռներով, այդ օրը գնում ենք Եղեռնի

73 Նույն տեղում, 133-134 (վկ. 32):

74 Նույն տեղում, 164 (վկ. 51):

հուշարձանի մոտ, որպեսզի նրանք իրենց հոգում պահեն այդ հիշողությունը:

Ապագա սերունդներին կուզեմ ասել, որ ամեն մի հայ զգա, թե իր պապը ինչպես է ոտք դրել Արևելյան Հայաստան: Հայը ունեցել է իր չքնաղ հայրենիքը: Նոր սերունդները չպետք է մոռանան և ամեն ինչ պետք է անեն, որ արդարությունը հաղթանակի, և արևմտահայության հարցը լուծվի: Գերմանացի խոշոր գործիչներ Կարլ Լիբկնեխտը և Ռոզա Լյուքսեմբուրգը քննադատեցին Վիլհելմյան կառավարությունը: Թուրքերը հենց իրենք դատապարտեցին Թալեթ փաշային և շատերին: Ես հույս ունեմ, որ ՄԱԿ-ը իր արդար դատը կկատարի»⁷⁵:

Այնինչ Հայոց ցեղասպանության ողբերգական օրերին խիզախ վանեցիներն իրենց ինքնապաշտպանական հերոսամարտի ընթացքում հույսը դրել էին միայն իրենց վրա: Նրանք ինքնաշեն զենքերով, բայց միասնական կամքի ուժով դիմագրավեցին իրենց վրա հարձակվող թուրքական զինված զորքերին և արժանապատվության բարձր գիտակցությամբ 30 օր ու գիշեր մարտնչեցին ու հաղթեցին:

Նույն այդ 1915 թ. ոչ միայն Վան-Վասպուրականում, այլև Յոզղատի Ագդաղում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Մուսա Լեռում, Ուրֆայում և այլուր հայերը կենաց մանու անհավասար պայքար են մղել՝ պաշտպանելու համար իրենց մարդկային տարրական ապրելու իրավունքը և պապենական հողը...

Թեպետ արևմտահայերի ունեցած մարդկային, նյութական, մշակութային և տարածքային հսկայական կորուստներ և հարկադրված գաղթեցին դեպի «որբի և ողբի» Արևելյան Հայաստան, սակայն կարճ ժամանակ անց, ինչպես արդեն տեսանք, թուրքական նոր արշավանքներին դիմագրավելու համար վանեցիների և այլոց հերոսական ոգին ներշնչեց տառապած և հյուծված հայությանը՝ միավորվել, ծառս լինել և Սարդարապատի ճակատամարտի անօրինակ հաղթանակով վերականգնել իր կորցրած 600-ամյա պետականությունը, որը և դարձավ մերօրյա Հայաստանի ու Արցախի նորանկախ հանրապետությունների պետականության գրավականը:

* * *

Սույն ուսումնասիրության շարադրանքն արդեն ավարտին էր մոտենում, երբ հայ մեծ բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանի տուն-թանգարանի տնօրինուհի տկն Ռաֆիլետա Հաջյանից տեղեկացա, որ թանգարանի արխիվում պահվում է բանաստեղծուհու մոր՝ *Լիա Կապուտիկյանի* (ծնվ. 1895 թ., Վան, Այգեստան) ձեռքով գրված հակիրճ ինքնակենսագրականն ու «Վանի մեր նահանջ» վիպերգը: Այդ անակնկալն ինձ ոգևորեց, քանի որ մեր մեծերի խորիմաստ խոսքերն ինձ համար մշտապես եղել են ոչ միայն սրբություն, այլև՝ պատգամ, որոնք փոխանցել եմ սերունդներին: Բացի այդ, վանեցի արժանահիշատակ իմ ականատես վերապրողներին ավելանում էր նաև օժտված մեկը:

Մեջքերենք վիպերգն ամբողջությամբ.

«Վաթսունհինգ տարին շուտով լրանում,
Էն դառն օրերը հեչ չեն մոռանում.

75 Նույն տեղում, 130-131 (վկ. 31):

Ի՛նչ լաց ու կոծով թողինք ամեն բան,
Ծուռ կովի հույսով ընկանք մենք ճամփան:
Պետք է շուտ փախչել, նահանջ է ասին,
Հետ է գալիս, տեն, վայրագ թշնամին,
Անխնա ջարդում մեծին ու փոքրին,
Վրեժ է լուծում հերոսամարտին:
Սև գաղթի ճամփան փշոտ ու քարոտ,
Գնում ենք, գնում, չգիտենք թե ուր,
Կհասնենք արդյոք փրկության շեմին,
Թե կյանքը կտանք մահվան չար բախտին:
Ես չեմ մոռանում. նահանջի ճամփին
Որդեկորույս մայրը տալիս է գլխին,
Մայրը փնտրել էր, գտել զավակին,
Արդեն մեռած էր ոտքերի տակին:
Սև գաղթի ճամփին ընկած ջահել կին,
Իր վեց երեխեք շարվել են կողքին,
Խնդրում, աղաչում, լալիս դառնագին
Մեռած մորն խնդրում գնան միասին:
Ամուսինը տեսնում է, որ հիվանդ կինը
Չի կարող քայլել, մեռնում է ճամփին,
Քաշում ատրճանակը ու սպանում կնկան.
Ինքն երեխոց հետ գնում է ճամփան:
Հայրը տեսնում է՝ ոչ մի պայմանով
Չի կարող փրկել կյանքը աղջկա,
Որպեսզի նրան չգերի թշնամին,
Հայրը իր ձեռքով հանձնում է գետին:
Խեղճ մայրը ի՛նչ անի երեք որբուկին,
Որ սոված, ծարավ քայլում են կողքին,
Բանդիմահու գետն անցած միջոցին,
Երեքն էլ մեռան ոտքերի տակին:
Բանդիմահու գետ, հենց նրա ափին,
Մինուճար աղջկան փախցրեց թշնամին,
Մի ռուս զինվոր սպանեց այդ քրդին,
Ջահել աղջկան հանձնեց ծնողքին:
Բանդիմահու գետն անցած միջոցին,
Թշնամին գերեց շատ ու շատերին,
Տարավ, բաժանեց իրենց քրդերին:
Մոռցան ազգություն և հայոց լեզուն,
Բանդիմահու մոտ, կամուրջի կողքին
Լսվեց ահեղ ձայն՝ դառն ու ողբագին,

Ջահել հարս-աղջիկ իրեն նետեց գետ,
Արդեն փակված է ճամփու արահետ:
Ավելի լավ է գետում խեղդվել,
Քան թե թշնամուն գերի ընկնել:
Կարկուտի նման իրենց գցին գետ,
Որ գնան, լողան մեծ ձկների հետ:
Բանդիմահու գետ, հրեշ կատաղած,
Երեսուն հազար կուլ տվիր մարդկանց,
Ինչպես մարսեցիր, ինքդ էլ չիմացար,
Անմեղ զոհերին արդյոք ո՞ր տարար:
Խեղճ հայրս մեզի բերեց Երևան,
Վարձեց շատ փոքրիկ մի բնակարան,
Ավաղ, մեկ շաբաթ նա հանգիստ չարեց,
Անգույթ մահն իսկույն մեզնից բաժանեց:
Հորս իրերից որպես հիշատակ
Մնացել է ինձ լոկ մի թաշկինակ,
Ու ամեն անգամ վրան նայելիս,
Հիշում եմ քաղցրիկ օրերն անցյալիս:
Վաթսունհինգ տարին շուտով լրանում,
Գաղթի դառն օրերն հեշ չեմ մոռանում,
Այդ չար սարսափը մնաց իմ սրտում.
Միշտ նույնն եմ տեսնում գիշերն երազում:
Կուգեմ հավաքել հագուստներս բոլոր,
Ոչինչ չեմ գտնում, մնում եմ մոլոր,
Հանկարծ զարթնում եմ, տեսնում երազ է
Երազի սարսափ՝ սիրտս կմաշե:
Տասն և հինգ թիվը մահվան ուրվական,
Ամբողջ հայությանն արեց ցիր ու ցան,
Մեծ ու փոքր մեռան, կորան անխտիր:
Այսպես է հայի սև ճակատագիր:
Իսկ թուրք ասկյարը նստած իր գահին,
Խիստ տեր է դարձել մեր հող ու ջրին,
Բայց գիտեմ. մի օր մեր խիզախ որդիք
Կվերցնեն ետ, չեն թողնի մոտիկ:
Ապրիլի 24, վաթսունհինգ տարեկան,
Հայոց ողջերի դու հայոց մատյան
Ինչպե՞ս մոռանանք օրը եղեռնի,
Կենդանի վկան սգո հուշերի:
Գրի եմ առել շատ չնչին չափով,
Ինչ-որ տեսել եմ սեփական աչքով.

Կենդանի վկա ահեղ օրերի,
Սգո հուշարձան շատ գոհվածների»⁷⁶:

Ականատես վերապրող *Լիա Կապուտիկյանի* «Վանի մեր նահանջ» անտիպ ստեղծագործության խորագրի մեջ հեղինակն արդեն իսկ սթափ գիտակցում է, որ հերոսամարտում հաղթանակած քաջարի վանեցիների համար, գաղթը՝ իրոք նահանջ էր:

Վիպերգի նախերգանքում և վերջերգում հեղինակը ցավով է նշում.

«Վաթսունհինգ տարին շուտով լրանում,
Էն դառն օրերը հեշ չեմ մոռանում...»⁷⁷:

Հետևաբար, այն գրվել է Վանի ինքնապաշտպանական հերոսամարտից 65 տարի անց՝ 1980 թ.: Հեղինակը տասնամյակներ շարունակ «սև գաղթի դառը» տպավորությունները լուռ ու մունջ կրել է իր հիշողության մեջ՝ չկարողանալով թղթին հանձնել իր տեսածն ու զգացածը: Նա ևս, ինչպես այլ ականատես վերապրողներ, գիշերները մղձավանջային երազներ է տեսել, որոնք հաճախ տունդարձի խաբկանք են եղել:

Սույն ստեղծագործությունը վերհուշ է դաժան գաղթի իրողության, որը հուշ-վկայության նման, բայց բանաստեղծական չափածո սեղմ տողերով, իրական պատկերներով ու կերպարներով, դրվագ առ դրվագ գեղարվեստորեն նկարագրել է արևմտահայոց մեծ գաղթի մեծ դժվարությունները...

«Վանի մեր նահանջ» վիպերգում հեղինակը նշում է, որ երբեմնի «վայրագ թշնամին» գաղթի ճամփին ևս՝

«...Անխնա ջարդում մեծին ու փոքրին,
Վրեժ է լուծում հերոսամարտին»⁷⁸:

Այնինչ քաջարի վանեցիներն իրենց սակավաթիվ ինքնաշեն զենքերով, բայց միասնական կամքի ուժով դիմադրել են թուրքական բազմահազար զորքերին՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը և Հող Հայրենին...

Հեղինակի համար մեծ ցավ է, որ՝

«...Թուրք ասկյարը նստած իր գահին,
Խիստ տեր է դարձել մեր հող ու ջրին»⁷⁹:

Սակայն Վանի «հող ու ջրին հավատարիմ» գավակ *Լիա Կապուտիկյանը* հույս է փայփայում, որ «մեր խիզախ որդիք» երբևէ ետ կվերցնեն այն և չեն թողնի օտարին:

Հայ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ հեղինակի համար առկա է նաև մի այլ՝ հետևանքային մեծ ողբերգություն.

«...Թշնամին գերեց շատ ու շատերին,
Տարավ, բաժանեց իրենց քրդերին.

76 Սիլվա Կապուտիկյանի տուն-թանգարանի արխիվ:

77 Նույն տեղում:

78 Նույն տեղում:

79 Նույն տեղում:

Մոռցան ազգություն և հայոց լեզուն»⁸⁰:

Խոհեմ ու հեռատես հայուհին տակավին այդ տարիներին կանխատեսել էր. այսօր օրակարգի հարց դարձած, բռնի իսլամացած դժբախտ հայերի երկփեղկված կացությունն ու նրանց անդադնալի կորուստը հայության համար...

Սակայն հայ ազգի համար ոչ պակաս կորուստ է նաև աշխարհասփյուռ հայության սերունդների անորոշ ապագան: Այդ մասին հեղինակի խոսքը հակիրճ է, բայց պատկերավոր.

«...Տասն և հինգ թիվը մահվան ուրվական,
Ամբողջ հայությանն արեց ցիր ու ցան»⁸¹:

Սա կապուտիկյանական-հայերգության բաբախող զարկերակն է, որը վանեցու մայրական կաթի հետ անցել է նաև տաղանդաշատ դստերը՝ Միլվա Կապուտիկյանին, և նա, որպես Ամենայն հայոց բանաստեղծուհի, իր «Մոռորումներ ճանապարհի կեսին» բանաստեղծությամբ համայն հայությանը պատգամել է.

«...Դու պիտի վրեժ առնես ապրելով,
Ապրելով համանո, հազարապատիկ,
Ավերումի տեղ, քո ստեղծելով.
Ավեր Վանի դեմ, քո Երևանով.
Աքսորների դեմ՝ խուլ անապատի
Նորից տուն դարձող քո քարավանով
Դու պիտի ապրես այսպես, սրանով»⁸²:

Verjiné G. Svazlian
Doctor of Sciences (Philology)

THE HEROIC BATTLE OF VAN-VASPOURAKAN ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

SUMMARY

Key words: Ottoman Empire, Armenian Genocide, Van-Vaspourakan, heroic battle, self-defense, eyewitness survivors, testimony, resistance, workers, handmade weapons, fanfare.

The Young Turk leaders of the Ottoman Empire participated in World War I having expansionist objectives and with their former pan-Turkic and pan-Islamic plan to carry

80 Նույն տեղում:

81 Նույն տեղում:

82 Միլվա Կապուտիկյան, «Մոռորումներ ճանապարհի կեսին», Միլվա Կապուտիկյան, *Երկեր երեք հայտնի*, հ. 1 (Երևան, «Սովետական գրող», 1984), 99:

out the genocide of the Armenians. The mobilization and the collection of arms of the Armenians started with the war.

The governor of Van Djevdet pasha besieged the town with the Turkish armed forces. The people of Van struggled heroically, till the last drop of their blood, to defend their elementary human right for survival and their Motherland.

The testimonies and historical songs, communicated by 35 eyewitness survivors of the heroic battle of Van, which I have enscribed, audio- and video-recorded, have served as a basis for the preparation of the present article.

Вержине Г. Связян
доктор филологических наук

ГЕРОИЧЕСКОЕ СРАЖЕНИЕ ВАН-ВАСПУРАКАНА ПО СВИДЕТЕЛЬСТВАМ ОЧЕВИДЦЕВ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Османская империя, Геноцид армян, Ван-Васпуракан, героическое сражение, самооборона, свидетели-очевидцы, свидетельство, сопротивление, рабочие, самодельное оружие, фанфара.

Младотурецкие лидеры Османской империи участвовали в Первой мировой войне с захватническими целями и со своей былой пантюркистско-панисламской программой геноцида армян. С войной началась мобилизация армян и насильственный сбор оружия у армянского населения.

Губернатор Вана Джевдет-паша со своим войском осадил Ван. Жители Вана в течение месяца героически сражались до последней капли крови, чтобы защитить свое право на жизнь и свою Родину.

Основным источником этой научной работы стали записанные нами (также аудио- и видео-записи) свидетельства и исторические песни 35 очевидцев героического сражения Вана.

REFERENCES

Chizmechian, Manuk. *Պարտիզանական պայքարի պատմություն 1890-1925* [History of the American Armenian Political Parties. 1890-1925]. Fresno: "Nor Or" Press, 1930;

Kaputikyan, Silva. «Ստորումներ ճանապարհի կեսին» [Thoughts on the Halfway] in Silva Kaputikyan. *Essays in three volumes*. Vol. I, Yerevan: "Sovetakan Grogh" Publishing House, 1984;

Keorkizian, Rev. Arsen. «Վան-Այգեւստանի հերոսամարտը (1915 թ., ապրիլ 7 - մայիս

7)» [The Heroic Battle of Van-Aygestan (1915, April 7 – May 7)] in Aharonian, Gersam. *Յուշամատենն Մեծ Եղեռնի*. 1915-1965 [Memorial-Book of the Armenian Genocide. 1915-1965]. Beirut: “Atlas” Typography, 1965, 729-770;

Swazlian, Verjiné. *Հայոց ջեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* [The Armenian Genocide. Testimonies of the Eyewitness Survivors]. Yerevan: “Gityt’yun” Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2011;

T’umanyan, Hovhannes. *Երկերի ժողովածու վեց հատորով* [Collection of Essays in six volumes]. Vol. 6, Yerevan: “Haypethrat” Publishing House, 1959;

Kaputikyan, Silva. Archive of the Home-Museum.

Լիա (ծնվ. 1895 թ., Վան) և Սիվա (ծնվ. 1919 թ., Երևան) Կապուտիկյաններ

Թովիկ Բաղդասարյան (ծնվ. 1901 թ., Վան)

Մանվել Մարության (ծնվ. 1901 թ., Վան)

Շողեր Տոնոյան (ծնվ. 1901 թ., Մոշ)

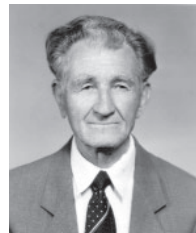
Նվարդ Մուրադյան (ծնվ. 1903 թ., Շատախ)

Աղասի Քանթանյան (ծնվ. 1904 թ., Վան)

Վարսենիկ Աբրահամյան (ծնվ. 1905 թ., Վան)

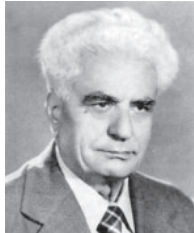
Ատրեան Գյուլանյան (ծնվ. 1905 թ., Շատախ)

Սմբատ Դավթյան (ծնվ. 1905 թ., Վան)

Սիրակ Մանասյան (ծնվ. 1905 թ., Վան)

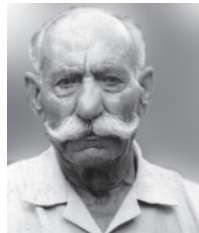
Հաչիկ Մուրադյան (ծնվ. 1905 թ., Շատախ)

Սիրանուշ Թութունջյան (ծնվ. 1906 թ., Վան)

Պատրիկ Սարոյան (ծնվ. 1906 թ., Վան)

Ղազար Գևորգյան (ծնվ. 1907 թ., Վան)

Վերժինե Գ. Սվազյան

Լյուարդ Դաշուտյան
(ծնվ. 1907 թ., Շատախ)

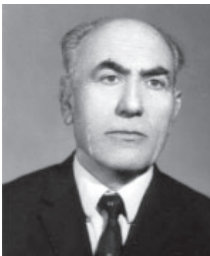
Արծրուն Հարությունյան
(ծնվ. 1907 թ., Վան)

Երվանդ Շիրակյան
(ծնվ. 1907 թ., Վան)

Մաքրուի Սահակյան
(ծնվ. 1907 թ., Վան)

Շշան Արահամյան
(ծնվ. 1908 թ., Վան)

Սիլվա Բյուզանյան
(ծնվ. 1908 թ., Վան)

Քաջբերուի Շախինյան
(ծնվ. 1908 թ., Վան)

Վարագղատ Հարությունյան
(ծնվ. 1909 թ., Վան)

Արծիկ Թերգյան
(ծնվ. 1910 թ., Վան)

Վարդգես Ալեքսանյան
(ծնվ. 1911 թ., Վան)

Շողիկ Մկրտչյան
(ծնվ. 1911 թ., Վան)

Արմիկ Թերգյան
(ծնվ. 1912 թ., Վան)

Դերենիկ Սարոյան
(ծնվ. 1912 թ., Վան)

Վարդուի Փոթիկյան
(ծնվ. 1912 թ., Վան)

Սահակ Բազյան
(ծնվ. 1913 թ., Շատախ)

Արուսյակ Հովակիմյան
(ծնվ. 1914 թ., Վան)